

OSMANLI SUYOLLARI: DİYARBAKIR SUYOLLARININ VE ÇEŞMELERİNİN MAHALLE VE SOKAKLARA DAĞILIMI

Prof. Dr. M. Mehdi İlhan

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

ÖZ

Bu makale 1970’lerde Diyarbakır’ın kültür ve tarihine duyduğum ilginin mahsulüdür. Diyarbakır şehri sadece surları ile değil, cami, mescid, han, hamam ve çeşmeleri ile açık bir müze olarak nitelendirilebilir. Diyarbakır’ın suyollarını ve çeşmelerini ele aldığım bu makalede konuya bir bütünlük sağlamak açısından Osmanlı suyollarının idaresi hakkında kısa bir girişe yer verdim. Makalenin sonuna eklenen çizelge, liste ve fotoğraflar kanımca terör sonrası Diyarbakır’ın mahalle ve sokaklarında tahribatın ne kadar vahim olduğunu kısmen de olsa gözler önüne serecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, su nezareti, suyolları, çeşmeler, mahalle

ABSTRACT

This article reflects my interest and attachment to the history and culture of Diyarbakır. Diyarbakır is an open museum not only with its five kilometres long walls that surround the city, but also with its mosques, hans, hamams and fountains mostly attached to the walls of houses and mosques. This article, therefore, is an outcome of this interest and attachments.

This article is a study of the water conduits and the fountains of Diyarbakır based on my notes and photographs taken during my visits to the city in 1970s and 1990s. Detailed information on Diyarbakır’s water conduits and fountains as well as the table and list of the fountains and also the photographs in the appendices may reflect the damage caused to the city’s culture and monuments following the recent terror attacks.

Keywords: Diyarbakır, water conduits, fountains, water management.

1. Giriş: Osmanlıda Suyolları ve Suyollarını İdaresi

Osmanlı şehirlerinin sokaklarında birçok çeşmelerin ve su kaynaklarının mevcudiyeti suyollarına verilen önemden kaynaklansa gerek. Nitekim Osmanlılar suyollarının inşası ve su tesislerinin idaresi için Su Nezareti kurmuşlardır. Bu Nezaret uzun süre devam etmiş ve birçok hizmetlerinin yanında çeşitli suyolları haritaları yapılmıştır. Uzun süre devam eden bu Nezaret daha sonra Belediyenin bünyesinde Şehremaneti adı altında bir daireye dönüştürülmüştür¹. Diğer taraftan Vakıfların idaresinde Vakıf Sular Müdürlüğü altında varlıklarını koruyan vakıf sular da Sular idaresinin emrine verilmiştir².

Başında şehremininin bulunduğu Şehremaneti dairesi Enderun hazinesinden alınan paralar ile yaptırılan çeşmelerin düzenli akmalarını ve gerektiğinde tamir edilmelerini sağladığı gibi evlerdeki çeşmelere devamlı su verilmesini temin eder, suyolları ile maslakların³ tamir işlerine bakardı. Şehremininin emrinde çalışan suyolcu başı ve suyolcuları bu işlere bakarlar ve işlerin düzenli yürümesi için muhtelif semtlerde koğuşlarda yatar ve nöbet beklerlerdi. Suyolcu başı ve suyolcuları Sular idaresinden aldıkları maaşlarına ilaveten kendi mıntıklarında çeşmeleri olan evlerden ve hamamlardan aylık ve tamir bedelleri alırlardı⁴. Su Nezareti'nin yürürlükte olduğu dönemlerde de bu görevlerin pek değişik olduğu söylenemez. Gerek Mühimme Defterlerinde yer alan onaltıncı yüzyıla ait hükümler gerekse Cevdet tasnifinde ki onsekizinci yüzyıla ait dokumanlar bunu göstermektedir. Nitekim 1198/1784'de Su Nazırlığına atanan

¹ Kazım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrinde ki Su Tesisleri*, İstanbul 1984, s. 8.

² Kazım Çeçen, *a.g.e.*, s. 8.

³ Maslak suyolları gelen ve suların tevzi edildiği yerlerdeki hazinelere verilen addır. Bu konuda *Sanat Ansiklopedisi*'nde daha detaylı bilgi verilir: "Bu hususta savak, maksem, taksim tabirleri de kullanılırsa da bunların manası aynıdır. Maslak diye bilhassa şehir haricinde suyollarının geçtiği ve muhtelif kollara ayrıldığı yerlerdeki baca ve su hazinelerine ve savak diye su toplanan havuz ve teknelere denir. Maksem ve taksim tabirleri ise şehre giren suları muhtelif semtlere ve binalara tevzi için yapılan taksim hazinelerini ifade eder. Musluk tabiri de bu kelimeden gelse gerek. Bentlerde toplanan sular künkler içinde bu maslaklara kadar gelerek oradan muhtelif cihetlere ayrılır." Bk. Celal Esad Arseven, "Maslak," *Sanat Ansiklopedisi* (I-IV İstanbul 1943-1952.)

⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, s. 289.

Hacegandan Şakir Efendi'nin İstanbul'da cari bent suları hakkında bir dizi tedbirler alması emrolunmuştu⁵.

Suyollarının yapımında birçok kişiler görevlendirilirdi. Kadılarına gönderilen bir hükümle sıraları gelen müselleme, yörük, yeniçeri taifelerinden ve hatta re'ayadan adamların görevlendirilmeleri emir buyurulurdu. Ayrıca ordular yani sanatkârlar da bunlara katılırlardı⁶. Başlarında da dergâh-ı mu'alla çavuşlarından biri, kendi subaşları ve beyleri bulunurdu. Suyolu hizmetine tayin olunduklarına dair hükümleri yazılır ve muhzir (muhzirun=huzura çağırın) kâtibine verilir⁷. Ayrıca gerektiğinde kadılar aracılığıyla bunlara hükümler gönderilir ve direktifler verilir⁸. Görevlendirilenlerin bir defteri tutulur ve ne zaman göreve başladıkları sancakta ki defterdarlar tarafından İstanbul'a yazılı olarak bildirilirdi⁹. Nöbetli olarak görevlendirilen bu kişilerin sıraları geldiklerinde zamanında ve eksiksiz olarak yerlerine varmaları ve iş başı yapmaları subaşlar ve beyleri tarafından temin edilir ve herhangi bir ihmal affedilmezdi¹⁰. Ayrıca suyolunda hizmet eden re'ayanın ellerine maliye tarafından mu'afname verilir ve rahatsız edilmemelerine bilhassa özen gösterilirdi¹¹. Yurdun her tarafından benna ve neccar gibi sanatkârların da suyolu inşaatında çalıştırıldıklarını görüyoruz¹².

Suyolu hizmetinde bulunanların nafakaları ödenir ve görevlerinin bitiminde icazet verilir. İşin durumuna göre hizmet sürelerinin uzaması mümkün olmakla beraber dokümanlardan anlaşıldığına göre kırk gün ila

⁵ İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Tasnifi Belediye No. 6587, tarih 1198.

⁶ MD6, 789, 27 Receb 972.

⁷ MD6, 599, 10 Cemaziye'l-ahir 972.

⁸ MD3, 314, 8 Zi'l-hicce 966; MD3, 843, 10 Cemaziye'l-ahir 967.

⁹ MD3, 77, 25 Ramazan 966.

¹⁰ MD3, 843, 10 Cemaziye'l-ahir 967; MD6, 69, 18 Muharrem 972.

¹¹ MD3, 1538, 26 Zi'l-hicce 967.

¹² MD6, 77, 18 Muharrem 972.

altı aylık bir zaman dilimi konulduğu anlaşıyor¹³. Göreve gönderilenlerin ayrıca zad ve zevadeleri ile bargirleri temin edilirdi. Bilhassa yeniçerilerin, büyük bir ihtimalle çalışmalarında başarılı olmalarından dolayı, kapuya alındıklarını yani terfi ettirildiklerini¹⁴ ve daha iyi çalışmalarını sağlamak ve teşvik etmek için ödüllendirildiklerini görüyoruz¹⁵. 972/1564--65 yıllarında Arafat dağından Mekke'ye su getirmekle görevli İbrahim ve Mısır kullarının maaşları arttırılmış ve bazılarına da kul gediği verilmesi için Mısır Beylerbeyisine hüküm yazılmıştır¹⁶. Ramazan 1233/Temmuz 1818 tarihli bir takrire göre de Suyolcular ocağının nizamnamesi değişmiş ve su nazırı, kethüda ve kâtibin maaşlarına zam yapılmıştır¹⁷.

Bu ödül ve teşvike rağmen su yolu hizmeti görevine gitmeyenler de oluyordu. Bu gibiler her ne pahasına olursa olsun aranıp bulunuyor ve şiddetle cezalandırılıp küreğe konuluyorlardı¹⁸.

¹³ MD3, 94, 28 Ramazan 966; MD3, 843, 10 Cemaziye'l-ahır 967.

¹⁴ MD3, 1581, 10 Muharrem 968; MD6, 1292, 19 Zi'l-ka'de 972; MD6, 1300, 24 Zi'l-ka'de 972.

¹⁵ MD6, 267, 15 Rebi'u'l-evvel 972: Bu hükmün önemine binaen burada olduğu gibi yazmada fayda mülhaza ettim:

“Yazıldı.

Yeniçeri Ağasına hüküm ki:

Haliya senünle suyoli hizmetinde bulunan kullarım hakkında mezid-i atıfett-i husrevanım zuhura getirüp yayabaşılardan neferinin dördi bölüğe ve dördi ze'amete ve acemi oğlanları yayabaşılardan bir neferi bölüğe ve iki neferi ze'amete ve bölükbaşılardan üç neferi bölüğe ve dört neferi timara ve atlu zağarcılardan üç neferi bölüğe ve iki neferi timara ve atlu sekbanlarından üç neferi bölüğe ve üç neferi timara ve sekbanlar bölükbaşılardan iki neferi bölüğe ve üç neferi timara ve solaklardan onüçü bölüğe ve onikisi timara ve yeniçerilerinden yigirmibeş neferi bölüğe -ki, nısfı sipahi ve nısfı silahdar ola- ve yigirmibeş neferi dahi timara ve iki yüz akça dahi dört yüz buçuk akça olur müstahik olan yeniçeri kullarıma tevzi' için ta'yin idüp ve yüz nefer acemi oğlanı kapuya alınmasın emredüp buyurdum ki: Vech ü münasip gördüğün üzre kullarımdan zikrolunan mikdarın bölüğe ve timara ta'yin edüp ve ihsan olunan akçayı müstahik olanlara tevzi' eyleyup ulufelu acemi oğlanlarında ol mikdarın kapuya çıkarup kullarıma gereği gibi isti'malet virüp hizmete terğip ettiresin. Şöyle bilesin.”

¹⁶ MD6, 450 & 451, Gurre-i Cemaziye'l-ula 972.

¹⁷ BOA, Cevdet Kataloğu, Belediye 3-ç/1, 4532, Ramazan 1233.

¹⁸ MD3, 50, 18 Ramazan 966; MD6, 1014, 13 Ramazan 972. Bu konuda bu son hüküm bizi oldukça aydınlatmaktadır:

“Yazıldı.

Ademine virildi. Fi 13 Ramazan sene 972

Selanik Yörükleri bulunan yerlerün kadılarına hüküm ki:

Haliya Selanik Yörükleri Subaşı Hüsrev dame mecdühü Südde-i Sa'adetime adem gönderüp 'subaşığına müte'allik olup taht-ı kazanuzda sakin olan Yörükler ferman-ı şerifümle suyolu hizmetine ta'yin olundukda varmayup evlerinde kalup tenbih ü te'kid olundukda dahi inad edüp ihmal ü müsahele

Suyolu yapılırken ve yapıldıktan sonra dikkat edilmesi gereken hususlar vardı. Dokümanlar suyollarının başka binalara örneğin bir kervansarayla zarar vermemesi hususuna dikkat edildiğini göstermektedir¹⁹. Diğer taraftan suyollarının yapımı sırasında birçok arazinin istimlak edildiğini yol üzerinde ki bilhassa meyve ağaçlarının kesilmelerini de üzüntüyle karşılamak gerekir²⁰. Diğer taraftan komşu ülkelerin sınırlarına tecavüz etmemeğe de çok dikkat edilirdi²¹. Suyolları yapıldıktan sonra da muhafazalarına ehemmiyet verilir ve herhangi bir zarar ulaşması engellenirdi. Bir dokümana göre Yahudiler mezarlıklarına yakın olmasından dolayı su yolu üzerinde ölülerini gömmeleri su yoluna zarar vermiş ve hüküm gereğince bunların ölüleri çıkarılıp başka yerlere gömülmekle kalınmamış verilen zarar tazmin edilmiştir²². Hatta su yoluna zararı önlemek için bazen vakıfların bostanlarının sulanması da engellenmiştir²³. Suyollarının bir adamın içine sığıp hapishaneden kaçacak kadar geniş olduklarını da dokümanlardan anlıyoruz²⁴.

Suyolu yapılmadan önce merkezden gelen bir emir üzerine bölgede su yolcuları başının direktifinde işten anlayanlara bir keşif yaptırılır ve bu keşif merkeze gönderilirdi. Bu keşifte gereğine göre su yolunun nerede yapılacağı, suyun alınacağı yer ile suyun ulaşacağı yer arasında ne kadar mesafe olduğu, inşaatın ne kadar zaman alacağı, ne kadar malzeme gerektiği, kaç akçaya ihtiyaç olduğu, başkalarının hakkına tecavüz edilip edilmediği, su kaynağı veya su yolu bir köyün sınırları içinde

itdüklerin' bildürmeğün buyurdum ki: Hüküm-i şerifimle müşarün ileyhün ademleri vardıkda, her birinüz taht-ı kazanızda sakın olup muma ileyhun subaşılığına müte'allik yörükler emr-i şerifümle su yolu hizmetine ta'yin olundukda asla te'hir ü tevakkuf etdirmeyüp ve gaybet edenleri onbaşılarna ve müştereklerine teklif edüp buldurup ta'yin olunan hidemata sürüp çıkarup ihmal etdirmiyesüz. Şöyle ki, ferman olunan hizmete çıkmak tenbih olundukdan sonra varmayup inad edüp evlerinde kalanı kayd u bend edüp Südde-i Sa'adetime gönderesin ki küreğe konula. Şöyle bilesiz."

¹⁹ MD6, 997, Gurre-i Şevval 972.

²⁰ MD6, 718, 12 Recep 972.

²¹ MD6, 700, 6 Recep 972; MD6, 706, 7 Receb 972.

²² MD6, 309, 26 Rebi'u'l-evvel 972.

²³ MD6, 777, 27 Receb 972.

²⁴ MD6, 1411, 17 Zi'l-hicce 972.

ise köy halkının rızasının alınıp alınmadığı ve herhangi bir vakfa zararı olup olmadığı belirtilirdi²⁵. Edirne kadısına yazılan bir hükümden Cısır-i Mustafa Paşa'da yapılan bir imarete suyun getirilmesi için girişimde bulunulmuş ve rapor yazılmış, ancak yukarıda belirtilen şartlar olumlu olmadığından sonunda suyun büyük bir ihtimalle Meriç nehrinden Mujak ve Akova köyleri sakinlerinin görüş ve muvafakatlarına başvurulduktan sonra dolap ile alınmasına karar verilmiştir. Sadece bu iş için altmış bin akçeye ihtiyaç duyulduğu şayanı dikkattir²⁶. Keza zamanla harap olan suyollarının demir borular içine alınması ve aslını muhafaza etmek şartıyla çeşme ve sebillerin tamiri²⁷ için de aynı şartların yerine getirilmesi gerekiyordu²⁸. Örneğin selden tahrip olan İstanbul suyollarının tamiri gerektiğinde Edirne kadısından yaşlıları içermeyen benna ve neccarların deftere yazılıp gönderilmeleri istenmiştir²⁹. Ayrıca bu iş için Mısır'dan gerekli taş ve ağacın taşınması için de yüzelli nefer arka hamalı getirtilmiştir³⁰. İstanbul Başbakanlık Arşivi, Cevdet Kataloğu İrade Vakıf kısmına kayıtlı hükümlerden anlaşıldığına göre ondokuzuncu yüzyılda suyolları ve çeşmelerin yapım, tamir ve temizliği Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin iş'arı (yazısı) ve Şurayı Devlet Maliye Dairesinin mazbatası (kararnamesi) üzerine harekete geçilir ve gerekli işlemler yapılırdı³¹. Suyollarının yapım veya tamirinde genellikle kireç, kereste³² ve suyolunda

²⁵ MD3, 871, 26 Cemaziye'l-ahir 967; MD6, 726, 14 Recep 972.

²⁶ MD3, 871, 26 Cemaziye'l-ahir 967. Mezkûr hükmün sonunda bu işin aciliyeti belirtilmiştir: "Vardukta, te'hîr etmeyüp bu husus mübaşeret edüp vüs'at üzere bir maslak bina olunup dolaptan maslak dökülüp andan imarete gelmek üzerine tedariki ne ise görüp dolaba iki at iki akçe vazife ile muhtaç olursa bir hizmetkâr ta'yin edüp itmam-ı maslahat olunmağın sa'y ü ihtimamın vücuda getüresin. Ne vecihle tedarik ettiğin yazıp bildüresin."

²⁷ Cevdet Kataloğu, İrade Vakıf, 1011 (2491), 1, 2 Cemaziye'l-evvel 1324, ve İrade Vakıf, 789 (917), 15, 19 Rabi'ul-evvel 1314.

²⁸ MD3, 159, 23 Şevval 966.

²⁹ MD6, 548, 27 Cemaziye'l-ula 972.

³⁰ MD6, 555, 26 Cemaziye'l-ula 972.

³¹ Cevdet Kataloğu, İrade Vakıf: i) 519 (264), 4, 7 Rebi'u'l-ahir 1311, ii) 1443 (531), 17, 25 Cemaziye'l-evvel 1312, iii) 2112 (1189), 2, 5 Şevval 1315.

³² MD3, 314, 8 Zi'l-hicce 966; MD6, 1337, 4 Zi'l-hicce 972.

çalışanların yiyecek ihtiyaçlarını gidermek için de buğdaya ihtiyaç olurdu. Bu gibi malzemeler genellikle en yakın merkezden temin edilir ve bina eminine teslim edilirdi³³. Örneğin İbrahim adında birinin yönetiminde Arafat dağından Mekke'ye getirtilecek su yolu inşaatı için gerekli malzeme ve buğday Mısırdan getirilmekte idi³⁴. Bu arada Mekke şerifinden de gerekli yardımı esirgememesi istenmiştir ve istek en güzel şekilde yerine getirildiğinden sekiz ay sonra kendisine teşekkür edilmiştir³⁵. Diğer taraftan bir ara gerekli para ihtiyacı, hacı kafilesi hareket etmiş bulunduğundan dolayı, Mısır'dan temin edilemeyince Cidde mahsulünden yirmibeş bin flori, bu da mümkün olmadığı takdirde Mekke ve Cidde'de bulunan Mısır tüccarlarından temessük verilmek suretiyle gereken paranın temin edilmesi emir buyurulmuştur³⁶. Ayrıca İstanbul'dan Mısır Beylerbeyliği aracılığıyla mezkûr İbrahim'e gönderilen gizli evraktan çalışmanın sağlıklı bir şekilde devamı için merkezin bir denetim mekanizması görevini yüklediğini de anlıyoruz³⁷. Bu kadar güçlükler ile tamamlanabilen bir sistemin giderlerini karşılamak için tabii ki suyu kullananlardan ve arazilerini sulayanlardan su parası alınırdı³⁸. Ayrıca

³³ Cevdet Kataloğu, Belediye kısmı, No. 2316, 29 Muharrem 1260.

³⁴ MD6, 435, 29 Rebi'ü'l-ahir 972; MD6, 440, 7 Cemaziye'l-ula 972; MD6, 448, Gurre-i Cemaziye'l-ula 972 (Bu hükümden anlaşıldığına göre Mekke'de ki su yolu inşaatı bir yıldır devam etmektedir).

³⁵ MD6, 456, Selh-i Rebi'ü'l-ahir 972; MD6, 1329, Gurre-i Zi'l-hicce 972.

³⁶ MD6, 1169, 19 Şevval 972.

³⁷ MD6, 457, Selh-i Rebi'ü'l-ahir 972.

³⁸ MD6, 54, 28 Muharrem 972:

"Yazıldı.

Mütevelliye verildi.

Şam Beylerbeyisine ve Sayda Kadısına Hüküm ki:

Müşarün iley mütevelli kazaya defterin sunup, 'Evkaf-ı mezbureden nefsi-i Sayda ve Kenise ve Haliv nam mezre'alara getirilen su, te'addülen her bostana ve her eve cari olmağın vakf için emr mucbince birer mikdar akçe ta'yin olunup defteri Hazine'ye gönderilmeğın ol defter mucbince Nerduban Mehmed nam za'im ve sabıka Emin olan Ali ve Nasıru'd-din ibn-i Kutayş nam kimesneler zimmetlerinde zıkr olunan bostanların suyundan ve zeyt bekasından hayli mal-i vakf baki kalup edasında te'allul ederler' deyu i'lam etdüğü ecilden buyurdum ki: Dergâh-ı Mu'allam korucularından Abdi varup vusul buldukda, husamayı ihzar idup onat vechile teftiş edüp göresiz; şimdiye değin zikrolunan sudan intifa' idenlerden şer'le ve kanun ile vakfa nesne alınugelmış ise eger zeyt bahasından ve eger sudan her birinün zimmetlerinde ne mikdar baki kalmış ise ba'de's-sübut hükmidüp bi-kusur alvirup vakf için mütevelli-i mezkûra zabtiddüresüz. Onat vechile mukayyed olup mal-i vakfdan kimesne üzerinde bir akçe ve bir habbe komayasız."

suyollarının korunması da gerekiyordu. Koçi Bey Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde sayıları 36153'ü bulan Ulufeli kul tatifeleri arasında 54 nefer suyolcu ve korucu sıralar ve 40 nefer dağ korucularının suyollarını beklediklerini yazar³⁹.

Suyun yerinde kullanılmasına, zayi‘ ve israf edilmemesine dikkat edilirdi. Nerede ne miktar su gerektiği belirlenir ve ölçümler yapılır, ne şekilde tevzi edileceğine kararlar verilir ve ona göre mahallelerde ki evlere, cami, mescit, medrese, han, çarşı ve hamamlara dağıtım yapılır, ve belirli yerlerde çeşmeler bina edilirdi⁴⁰. Tabii bu dağıtımda dahi belli kurallar göz önünde bulundurulurdu. Örneğin Kudüs-i Şerif’te Sahratu’l-lahi Şerife evkafından Hazret-i Davud hamamının kuyu suyu ile ancak iki ay işleyebildiği ve diğer zamanlar mu‘attal olduğundan vakfa zarar geldiği belirtilerek hamama su verilmesi için müracaatta bulunulmuştur. Kudüs-i Şerif Beyine ve kadısına yazılan hükümden anlaşıldığına göre şehirde ki halkın suyuna zarar gelmemesi ve ne miktar su gerektiği belirlenip İstanbul’a bildirildikten sonra hamama ancak çok verilmeyip bir miktar su verilmesi karara bağlanmıştır⁴¹. Devletin ileri gelen görevlilerin evlerine dahi belirli miktarda su verilirdi. Örneğin Südde-i Sa‘adet Kapucılarıbaşı ve Mirahur Ferhad Kırkçeşme yakınında ki evine mezkûr çeşmeden su almak için müracaatta bulunduğunda bir kamyandan ziyade su verilmemesi emrolunmuştur⁴². Bilhassa menba‘ sularının zayi olmaması için mevcut bentler zaman zaman yükseltilmiş, yenileri yapılmış ve mahallelerde yeter görüldüğü kadar çeşmelerin yapılmasına özen gösterilmiştir⁴³. Suyun tevziine ve zayi olmamasına Osmanlılardan önce de özen gösterildiğini

³⁹ Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, yay. Yılmaz Kurt, Ankara 1994, s. 30-31, 52, 23-24, .

⁴⁰ MD3, 23, 61 Ramazan 966; MD6, 273, 17 Rebi‘u’l-evvel 972. M. Münir Aktepe, “İzmir suları, çeşme ve sebilleri ile şadırvanları hakkında bir araştırma,” *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı 30, Mart 1976, s. 137.

⁴¹ MD6, 113, 4 Safer 972.

⁴² MD6, 1325, Gurre-i Zi’l-hicce 972.

⁴³ Cevdet, İrade vakıf 1, 1148 (2078), 12-19 Cemaziye’l-evvel 1321.

gösteren Kanuni Sultan Süleyman'ın kanunnamesi bu konuda söylediklerimizi şöyle özetlemektedir:

"Ve Konya Bağlarının her dönümüne otuz akçe alınur imiş. Evailde mirablığı *mukta'aya* alan kimesne bağları suvarıcak şehirlü ittifakiyle emin adamlar çıkarup *mirablık resmi* alınurmuş. Sonra *su kısmetine* amil kendü müteveli olup resimde asıl kanundan tecavüz edermiş. Ve hem bağların suvaracak vaktinde tedbirler var imiş. Ziyade resm veren kişiye vaktinde nevbeti gelmeden nevbet virilür imiş. Su az olduğu yıllarda sonra hadis olan bağlara zarar olacak iken kadim bağlara ki, şirb anlarındır, anlara zarar olurmuş. Eyle olsa yine evvelki gibi şehirlü ittifakiyle emin Müslümanlar müteveli nasb olunup suyu kısmet etmek emrolundu. Ta ki, kimesneye zarar olmaya. Sonra hadis olan *bida' ref* olundu.

Ve mirablığı amele alan kimesne, ba'zı kimesnelere bostan ekdürüp sülüs-i hasılın kendü alup sülüsanın bostancı almak kavlı eylermiş. Bu sebeple bağların hakk-ı şirbi zayı olurmuş. *Karaman oğlu* zamanında mezkur suyla heman üç bostan suvarırlar imiş; birisi dizdar ve birisi hatun ve birisi dahi Merhum *Mevlana Celaleddin* Hazretlerinin türbe-i mutahharası mesalihi için ekilürmüş. Bakisi bağlara ve çeşmelere ve hammamlara sarf olunur imiş. Ve *Cem Sultan* kal'adan taşra bir köşk yapub asıl sudan köşküne gelmeğe bir mikdar su alup köşk havalisinde bağ dahi edermiş. Sonra ol bahane ile köşke nazır olan kimesneler asıl sudan çok su ayırup yolda bostanlar ihdas edüp harc ederler imiş. Müslümanların hammamlarına hayli noksan ve zarar olur imiş"⁴⁴.

2. Diyarbakır Şehrinin Suları

Dicle gazetesinde aralıklarla yayınlanan aşağıda ki bir kaç yazıdan anlaşıldığı kadarıyla 20. yüzyılın başlarında Diyarbakır'da temiz su içme

⁴⁴ Kanununin Umumi Kanunnamesi II, Süleymaniye, Aşır Efendi, 1004, vrk. 41a; bk Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. kitap, Kanuni Devri Kanunnameleri, I. kısım Mekezi ve Umumi Kanunnameler, İstanbul 1992, s. 399.

sıkıntısı çekilmekte ve sıkıntı bir türlü giderilememektedir. Şöyle ki: Diyarbakır'ın önemli su kaynaklarından biri ve içilebilir en yumuşak ve leziz suyu olan Hamravat suyu menbaından kemerlere kadar mecra boyunca taş kapaklarla kapanmış ve belli mahallerde yolcular için memeli havzalar inşa edilmiş olmasına rağmen birçok yerleri çobanlar, köylüler ve bağ sahipleri tarafından açılarak ve içine taş atılarak şişirilip hayvanlarını sulamadan öte çocuk bezlerini dahi yıkayıp suyu kirletmektedirler.

Buna ilaveten kemerler ile Dağ Kapısı arasında ki bahçeler sahipleri tarafından sulanmakta ve dolayısıyla su birçok yabancı maddelerle kirlenmiş olarak taksimlerine ulaşmakta idi.

Öte yandan suyun menbaina yakın mahzenlerde civar köylülerin balık avladıkları ve bunun için balık otu denilen semmiyat adlı zehirleyici bir madde kullandıkları söylentileri doğru ise Hamravat suyunun durumu çok daha vahim olacağından bunun Belediyece araştırılıp şehir halkı bilgilendirilmelidir.⁴⁵

Yukarıda belirtilen bilgilerin muvacehesinde suyollarının tamir ve bakımının gerekliliği mahalli yetkililere arz edilmiş, ancak bu kâğıt üzerinde kalmıştır. Dolayısıyla durum Nafia Nezaretine iletilmiş ve acilen önlem alınması istenmiştir. Yeteneksiz suyolcularının azledilip yerlerine yeteneklilerinin görevlendirilmesi,⁴⁶ gübre kullanılmaması, top denilen tıkaçların temiz paçavralardan yapılması ve suyollarının gözetim altına alınması bilhassa belirtilmiştir.⁴⁷

Dağ Kapısı dışında bulunan bahçe ve tarlaların sahipleri kendilerine tahsis edilen çirkabın (bahçe sulamaya tahsis edilen kirli sular) yetersiz olmasından dolayı Hamravat suyundan mecralardan kemerlere

⁴⁵ “Hamravat Suyunun Başından Ne Felaketler Geçiyor?,” *Dicle Gazetesi*, No. 29, 9 Muharrem 1329/10 Ocak 1911.

⁴⁶ Yeteneksiz suyolcuları *Dicle Gazetesi*'nde (“Yine Su,” No. 12, 30 Cemaziye'l-evvel 1329/29 Mayıs 1911) şöyle ifade edilmekte: “... Suyolcuları içinde öylelerini görüyoruz ki tahte'l-ard surahları (delikleri) değil fevka'l-ard dağları görececek ni'met-i basardan mahrumdur. Bu gibilerin hizmetinden tabii bir şey beklenilemez.”

⁴⁷ “Yine Su,” *Dicle Gazetesi*, No. 12, 30 Cemaziye'l-evvel 1329/29 Mayıs 1911.

aktığı mevkide eksik olan su ihtiyaçlarını giderdikleri daha doğrusu çaldıkları anlaşılmaktadır⁴⁸.

Geçmişte suyun alındığı vaki değilmiş. Zira daha önce Pirinççi-zade merhum Arif Efendi'nin Belediye Reisi olduğu dönemde Belediye Müfettişi Ali Ağa'nın maaşı 150 kuruştan 250 kuruşa çıkarılmış ve bir (binek) hayvanı besleyip haftanın en az üç günü mecra yolunu teftiş etmesi şart koşulmuştu. Şimdi ise mecralar bu teftiştten yoksundurlar.

Ceza Kanunnamesi mucibince suyollarını tahrip edenlerin ağır şekilde cezalandırılmaları gerekir. Şayet bu konuda Belediye bir müdahalede bulunmuyorsa Umumun Hukuku açısından polis ve jandarma müdahalede bulunmalıdır.⁴⁹

3. Agop Papasyan'ın Görüşleri

Dicle Gazetesinin müdavim muharrirlerden Agop Papasyan yetkililerin dikkatini konuya çekmek ve durumun vahim olduğunu belirtmek için 15 Eylül 1913'te uzunca bir yazı kaleme almıştır.

Agop Papasyan, Dicle Gazetesi'nde yayınlanan 'Su Meselesi' adlı bu makalesinde, Hikmet-i İlahi'nin bir tecellisi olarak suyun belli oranlarda bitki, hayvan, maden ve taşlarda var olduğunu belirtmenin yanı sıra sağlıklı ve güzel bir ömür geçirmek için suyun önemine de dikkatimizi çeker. Ancak su menbalarının ve göllerin her zaman sağlıklı olmadıklarını ve bilhassa durgun sularda zamanla çürüyen hayvanat ve nebatatın ürettiği zararlı maddeler suyun terkiibinde bulunan kalsiyum, magnezyum, sülfat ve klorla birleşince dizanteri ve tifo gibi hastalıklara yol açtığını da bilhassa belirtmektedir. Diyarbakır evlerinin çoğunda mevcut olan kuyu sularının istenmeyen maddelerle karışabileceğinden dolayı içilmemesi önerilir. Öte yandan akarsular her ne kadar sağlıklı olsalar da içilebilmeleri

⁴⁸ Maalesef günümüzde dahi aynı olaylar yaşanmaktadır. Mahalle sakinlerinin ve yazlıkçıların verdikleri bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Ayvalık Armutçuk mahallinde yol üzerinde bulunan çeşmenin mecrası da aynı akıbete uğramaktadır.

⁴⁹ "Su Sirkati," *Dicle Gazetesi*, No. 19, 21 Recep 1329/18 Temmuz 1911

için süzölmeleri ve kaynatılmaları gerekmektedir. İçilebilir su renksiz ve berrak olmalı, tat ve kokusu olmamalı, kalsiyum ve magnezyum içermemeli, yumuşak olmalı ve bir şişede bekletildiğinde altında tortu oluşmamalıdır. Bu vasıflara sahip suların dahi insan sağlığı açısından tahlilden geçirilmeleri gerekir. Papasyan verdiği bu bilgilerin akabinde uzun zamandır tartışmaların odağında olan şehrin (Diyarbakır) sularını ele alır.

Diyarbakır'da kullanılan ve tüketilen iki su vardır. Bunlardan ilki şehrin Kale, Balıklı ve sair kuyu ve pınarlarını besleyen Karasu (Payas) suyu, diğeri ise Hamravat suyudur. Sert ve ağır olan Payas suyu sıhhi olmamakla birlikte zararlı maddelerle karışmadığı sürece içilebilir. Hamravat suyu ise Diyarbakır halkınca bilinen en hafif, yumuşak, tatlı ve sağlıklı sudur. Ancak Papasyan'a göre Yerel Yönetimin ihmallerinden dolayı bu sular halkın sağlığını tehdit etmektedir. Şöyle ki:

Asıl menbaı ve mecrası bilinmeyen veya kaybolan Hamravat suyunun şehre iki saatlik mesafede suyun asıl kaynağı olmayan iki mecrası ve menbaı keşfedilmiştir. Bu menbalardan birinin gayet leziz ve berrak, diğerrinin az bulanık olmasından dolayı her ne kadar iki ayrı menbadan geldiğı ileri sürölse de ikisinin de kaynağının aynı olduğı gayet iyi bilinmektedir. Ancak aralarındaki fark birinin tabii bir süzgeç vazifesi gören kum ve çakıl mecradan diğerrinin ise çamurlu bir mecradan akmasından ileri geldiğı söylenmekte ve Erbab-ı Fen bu konu üzerinde ciddiyyetle durmaktadır. Berrak olan suyun etrafına setler çekilmiş olmasına rağmen şehre girmeden önce bu iki mecranın birleşmesinden mütevellit şehir halkı bulanık su içmek zorunda kalmaktadır. Ancak asıl sorun bu iki mecranın dış müdahalelerden korunması için yeterince önlemlerin alınmamış olmasıdır.

Birçok yerlerde üzerleri açık ve gayri muntazam olan kanallardan civarda arazileri bulunanlar gayri kanuni olarak sudan yararlanmaktadırlar. Su şehre yaklaştıkça durum daha da vahim bir hal almaktadır. İnsanlar bu suda bedenlerini yıkamakta, çamaşırlarını yıkamakta ve böylece suyun son derece kirlenmiş olarak şehre akmasına sebebiyet vermektedirler. Çok

daha vahimi “mecralar toprak künkler ile yapıldığı, müsta‘id harap olduğu, sular ashabının istihkaklarına göre dağılamadığı için sucular saman, paçavra, gübre veriyorlar, ifrazat ve müzahrefatın her nevi içine katılıyor... Neticesi şu oluyor ki su üç bin masuradan ziyade iken şehre ancak bin-yüz küsur masurası cereyan ediyor, o da mecraların her daim harabata uğraması yüzünden muntazaman akıyor. Ahali o derece güzel ve hafif suya bedel kokulu, kirli ve hastalıklı bir su içmeğe mecbur kalıyor.”

Bu vahim duruma bir son vermek için Vali’nin emriyle Belediyenin memurları 23 Ağustosta bir tahkikatta bulunmuş ve suyun demir borular içinde şehre ulaştırılıp evlere dağıtılması için işin bir şirkete tevdi edilmesi ve masrafların Belediyece yıllık taksitlerle ödenmesine veya su sahiplerinden ve ahaliden toplanan paralarla yapılmasına karar verilmiştir. Gayri meşru itirazlara aldırmaksızın Vali’nin ve Vilayet Umumi Meclisinin halka yapabileceği en büyük hizmet bu olacaktır.⁵⁰

4. Mustafa Akif Tütenk’in Görüşleri

Mustafa Akif Tütenk ise bir makalesinde Diyarbakır sularını Sur içindeki kaynaklar ve şehre dışarıdan getirtilen menbalar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Makalenin sonuna konulan düzeltmelere göre Sur içinde ‘Ayn-ı Zülal (‘Aynzele, Balıklı), Alidede ve Kal’a suyu olmak üzere üç kaynak mevcuttur. Ancak Evliya Çelebi’nin zikrettiği Urfa Kapının (Rum Kapısı) dışında bir yerde bulunan ve 19. yüzyılda Diyarbakır şehrini besleyen su kaynaklarında biri olan memduh ve makbul ‘Ayn-ı Şakku’l-‘Acuz kaynağını da şehir içi suları arasında sayabiliriz⁵¹.

⁵⁰ Agop Papasyan, “Su Meselesi,” *Dicle Gazetesi*, No. 102, 14 Şevval 1331/15 Eylül 1913.

⁵¹ Evliya Çelebi (Muhammed Zıllı ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 4, Dersa’adet 1314, s. 37) Hülagu’nun Diyarbakır Kalesini muhasarası sırasında yaşlı bir kadının sihir yoluyla bu suyu bir kayadan çıkarmasından dolayı “ ‘ayn-i Şakku’l-‘Acuz” adını aldığını yazmaktadır. İbrahim Yılmazçelik [*XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*], Ankara 1995, s. 82] de bu suyun Rum Kapısı dolaylarında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bk. Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 222.

Dışarıdan getirtilen menbalar ise Tütenk'in makalesinde ve düzeltmede üç olarak belirtilmekle beraber dört menbaın adı zikredilmektedir: i)Ulu caminin Payas suyu, ii)Kaynar'dan getirilen İbrahim Bey suyu, iii)Yine Payas'tan getirilen Özdemir oğlu Osman Paşa suyu ve sadece makalede zikredilen iv)Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1538-1541 yılları arasında Diyarbakır valiliği yapan⁵² Bali Paşa'nın Gözeli köyünden getirttiği Hamravat suyudur⁵³. Diğer yandan Evliya Çelebi'de ayrıca zikredilen Nasuh Paşa Meydanı semtinde İç kale duvarına bitişik olan Erba'ataş ('Ulbetaş, Halk arasında 'Albetaş olarak bilinir)⁵⁴ suyunu İç kale menbaından almaktadır. Ancak Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden anlaşıldığına göre "İçkale Kaynağı Suyu" ayrı menbadan gelip 'Ayn-i Hamravat suyu kadar leziz olmadığı ve vaktiyle Hazret-i Süleyman Camii'nin altında bulunan on adet un değirmenini döndürmekte

52

Bk. CIEPO Prozopografi programı. Ancak 1516-1838 tarihleri arasındaki Diyarbakır Eyaleti Valilerini tespit etmek için, Abdulgani Bulduk'un yazma eserinden, Diyarbakır Salnamelerinden ve Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmani* adlı eserinden yararlanan İbrahim Yılmazçelik'e ("Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (Fırat University Journal of Social Science) cilt: 10 sayı: 1, sayfa: 233-287, Elazığ-2000 s. 242-243) göre Bali Paşa 1543-44 yılları arasında iki yıl Diyarbakır'da valilik yapmıştır.

53

İran Seferi sırasında 20 Ekim 1535'te (22 Rebi'ü'l-ahir 942) Diyarbakır'ı ziyaret eden Kanuni Sultan Süleyman yirmi-iki gün burada kalmış ve Hamravat Suyunun şehre getirilmesini emir buyurmuştur. Bakınız Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, s. 116. Şayet Hamravat suyunu Bali Paşa getirtti ise Mustafa Akif Tütenk'in ("Amid Şehrinin Hicretten Evvelki Memba Suları," *Kara Amid Dergisi*, II-III/2-4, 1960, s. 368.) verdiği 950/1543 tarihi suyunun ikmal edildiği tarih olsa gerek. 1973 il yıllığında (*Cumhuriyetin 50. yılında Diyarbakır: 1973 il yyllığı*, Ankara 1973, s. 85-87) M. Cezar ve M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Ankara 2011 (2. cilt, s. 896-897)'ne atfen 950/1543 tarihi verilmektedir. Verilen çeşitli tarihler için ayrıca bk. Şevket Beysanoğlu, *Anulları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2. cilt: *Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Ankara 1990, s. 540-543. Ekim 1535'te Diyarbakır'a varan Kanuni Sultan Süleyman bu tarihte Hamravat suyunun şehre getirilmesi kararını almış olsa gerek. Bu durumda da şehre suyun getirilmesine Rüstem Paşa (Diyarbakır valiliği 1536-1538) zamanında başlanmış olup Bali Paşa zamanında tamamlanmış olabilir. Cevdet Kataloğu Belediye (3-c/1: 4851, 13 Receb 1214/11 Aralık 1799)'de kayıtlı il'lamda Diyarbekir'de Hamravat suyunu Süleyman Han'ın yaptırdığı ifade edilmekte olup vakıflarına nazır tayin edilmiştir. Hamravat suyu hakkında bir diğer bilgi şöyledir: 26 Eylül 1549'da Diyarbakır'a gelen Kanuni Sultan Süleyman daha önce emir buyurduğu üzere Vali Bali Paşa zamanında (H. 950/M. 1543) şehre getirilen Hamravat Suyu tesislerini gezer. Diyarbakır'ın 10 km. güney-batısında bulunan Gözeli köyünden şehre getirilmesine Padişahın gönderdiği Mimar Sinan'ın kalfası Kastamonulu Kasım Çelebi nezaret etmiştir. Kanuni 4 Kasım 1549'da şehirden ayrılır. Bakınız M. Cezar ve M. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 896-897; *Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır: 1973 İl Yyllığı*, Ankara 1973, s. 85-87.

54

Evliya Çelebi (cilt 4, s. 38)'ye göre suyunun çok soğuk olmasından ve dört taşı birbiri arkasından çıkarmanın mümkün olmamasından dolayı bu su "Erba'a-taş" adını almıştır. Kanımca bu suyun, içinde bulunan dört 'ulbe'den dolayı 'Ulbetaş olarak bilindiği ve dolayısıyla halk arasında mahalli dilde 'Albe-taş adıyla anıldığıdır.

idi⁵⁵. (Bakınız Foto: 1. İçkale – Bahçelerden değirmen ve eski mahkeme binası)

5. Evliya Çelebi ve Diğer Seyyahların Görüşleri:

Evliya Çelebi'de ve diğer kaynaklarda en fazla bilgi Karacadağ yakınlarında ki Gözeli köyünden getirtilen Hamravat suyu hakkında verilmektedir. 1860'ların birinci veya ikinci yarısında Diyarbakır şehrini ziyaret eden ve kaleme aldığı notları 8 Nisan 1867'de yayınlayan Garden'a göre Hamravat suyu "...batı istikametinden ve çok uzak mesafelerden bir suyuyla gelmekte idi. Bu yol birbirine iyice geçmiş ve çok muntazam yontulmuş taşlardan inşa edilmiştir. Şehre yaklaşıncı üç buçuk ila dört kadem genişliğinde bir kantara üzerinden geçer. Bu kantara siyah volkanik taşlarla yapılmış ve 27 müstakil ayak üzerine oturmuştur. Birçok yarı yuvarlak kemerler meydana getirir. Rum ve Dağ kapıları arasında şehre girer..."⁵⁶ Rum ve Dağ kapısı arasında (Hamravat) suyunun şehre girdiğini yazan Garden (s. 186) suyun şehre girdiği noktaya yakın bir yerde 5 veya 6 feet (yaklaşık 1.5 veya 2 metre) derinliğinde bir 'tank' (sarnıç)'ın ve içinde balıkların yüzdüğünü yazar. Bu günkü Çiftkapı yakınında bulunan 'Aynzele suyunun bulunduğu yerin Hamravat suyunun şehre girdiği yer ve adı geçen sarnıcın (tank) bulunduğu yerin de 'Aynzele suyunun doldurduğu havuz olduğunu söyleyebiliriz. Zaten kaynaklarda 'Aynzele suyunun bir diğer adı 'Balıklı' suyudur. Öte yandan Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Garden'ın zikrettiği 'tank' (havuz)'a 'Ayn-i 'Ali Pınar suyu da akmaktadır. Havuzda biriken 'Ali Pınar suyu buradan 'Ali Paşa Camiine ve Mardin Kapısında ki hamama gider⁵⁷. Garden'ın ve Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler dayanarak

⁵⁵ Evliya Çelebi (cilt 4, s. 37) Erzurum'un Cennet Çeşmesi Pınarı, Van Kalesinin Kırk Çeşme Pınarı ve Budin Serhadinde Esterğon Kalesi içinde kayadan çıkan ve Tuna nehrine akan Ayn-i Hayat suyunun haricinde hiç bir diyarın İçkalesinde böyle bir suyun mevcut olmadığını yazar.

⁵⁶ Robert J. Garden, "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, XXXVII, London 1867, s. 182, 193; İbrahim Yılmazçelik'den (a.g.e. s. 82) naklen.

⁵⁷ Evliya Çelebi (cilt 4, s. 37) 'Ayn-i Balıklı'nın yani 'Ali Pınar suyunun doldurduğu havuzda kimsenin balık tutmaya cesaret etmediğini, zira balık tutanların felç olduğunu ve ağızlarının eğildiğini

‘Aynzele’nin yani Balıklı Havuzun hem Hamravat suyundan hem de ‘Ali Pınar suyundan beslendiğini söyleyebiliriz. Ancak Mustafa Akif Tütenk’e göre ise ‘Ayn-i Zülal Suyu “Çiftekapi da denilen Hindibaba civarındaki iki yeni kapuya yakın ve Dışkal’a içinde üstü kapalı bir yerden kaynayan cesim (müstakil) bir su membar”dır. Bu suyun bir kolu Göl Camii’ne varıp şehrin doğusuna, ikinci kolu ise cenup (güney) istikametine akar. İskender Paşa Camii mütevellisi ve şehir halkı arasında devam eden anlaşmazlıktan dolayı taksim yeri 1934’te açılmış olup bu taksimata göre güney istikametine akan bu ikinci kol Akkoyunlu Uzun Hasan’ın pek de mimari ehemmiyeti olmayan Cami ve Medresesi’ni, Mezbaha’yı, Şeyh Yusuf Camii’ni ve Urfa Kapı civarında 1957 yılı yazında Belediye tarafından yıktırılan Hariroğlu Vakfı Hamamı’nı ve Alipaşa Camii kolunu ihtiva ediyordu. Ali Paşa kolundan da birçok kollara ayrılan ‘Ayn-i Zülal Suyu’nun bir kolu Mardin Kapısı civarında ki Sultan Suca’ (Şeyhçoban) Çeşmesine⁵⁸ ve Hüsrev Paşa Camii’ne, diğer kolu ise Akkoyunlular’dan kalma Hacı Ahmed (Aynaminare) Camii ile Abdi Paşa Kuyusu yoluyla, Mirseyyaf Türbesi yakınında bulunan Bakır İzabe Ameliyathanesi’ne kadar uzanıyordu. Bir iki kola daha ayrılan bu su Çardaklı Hamamı civarında bulunan bir çeşmeye kadar uzanıyordu. Ancak Mustafa Akif Tütenk’in bu makalesini yazdığı tarihte (1960) ne yazık ki İç Kale suyu gibi bu sudan da Diyarbakır halkı yararlanamıyordu. Hamravat Suyu Gözeliden getirilmeden önce ve hatta Kanuni’nin son devrine kadar Diyarbakır valileri muhteşem binaları bu suyunun mecrası üzerinde inşa etmişlerdir. Nasuh Paşa, Bıyıklı Mehmed Paşa, Hüsrev Paşa, Melek Ahmed Paşa camileri bu iddiayı desteklemek için birer delil olarak gösterilebilirler⁵⁹.

yazar. Ayrıca Evliya Çelebi bu suyun gayet güzel olduğunu ve hastalıkları defettiğini ve dolayısıyla bu suda yıkanmanın insan vücuduna iyi geldiğini belirtir. 1960’larda çocukların bu suda serinlemek için yıkandığını kendim müşahade ettim.

⁵⁸ Mardin Kapı’ya ulaşan Ali Pınar ve ‘Ayn-i Zülal suları büyük bir ihtimalle Mardin Kapı altında ki değirmenleri döndürüyorlardı. (Bk. Foto: I. Mardin Kapı bir değirmenin girişi).

⁵⁹ M. A. Tütenk, a.g.m. s. 366.

Evliya Çelebi'ye göre Kanuni Sultan Süleyman Hamravat suyunu Irak Seferi (941) sırasında yolları temizleyip (tathir edip) pürkenklerle Diyarbakır'ın batısında iki menzil ötedeki Kara Dağ yaylağından getirmiştir. Kale içine dâhil olduktan sonra Hamravat suyunun ilkin Ulu Cami'ye ve daha sonra diğer cami, han, imaret ve hamamlara taksim edilmiştir. Safra, sevdâ ve balgam hastalıklarına iyi geldiği tecrübe ile sabit olan Hamravat suyunun namını duyan Sultan İbrahim, Melek Ahmet Paşa'nın Diyarbakır valiliği döneminde Kapıcı-başını Diyarbakır'a hatt-ı şerif ile göndererek yirmi dört guyum (kuyum)lar dolusu suyu İstanbul'a getirtmiş. Ancak bu suyu içmek kendisine değil Kapıcı-başının İstanbul'a vardığı Cumartesi 18 Recep 1050'de tahta geçen Sultan Muhammed ibn İbrahim Han'a nasip olmuştur⁶⁰.

6. Hamravat ve Diğer Menba Sularının Tevzii

On dokuzuncu yüzyılda 1817, 1840, 1842, 1847 ve 1893-92 yıllarında olmak üzere en az beş defa tamir geçiren Hamravat suyu Diyarbakır'ın birçok çarşı, hamam, cami, mescit, medrese, çeşme ve mahallelerdeki evlerine tevzi ediliyordu⁶¹. 23 Ocak 1831 tarihli bir hüccetten Ali Paşa mahallesinin ve Ali Paşa Hamamının suyunun da Hamravat suyunun beslediği Balıklı kaynağından sağlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 23 Ocak 1831 tarihinde Ali Paşa Camii mütevellisinin İskender Paşa Camii mütevellisi üzerine açtığı davada Balıklı adı verilen yerden gelen suyun İskender Paşa Camii suyuna katıldığı ve dolayısıyla Ali Paşa Mahallesi sakinlerinin susuz kaldıkları anlaşılmaktadır⁶². Hamravat suyunun dolayısıyla bir kaç yerden şehre girdiği veya Garden'ın yukarıda bahsettiği yerde surun hemen altından şehre girdikten ve 'Aynzele (Balıklı) suya aktıktan sonra şehrin çeşitli semtlerine tevzi edildiği söylenebilir. Mustafa Akif Tütenk'in belirttiğine

⁶⁰ Evliya Çelebi, cilt 4, s. 36.

⁶¹ İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁶² Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri No. 376, s. 11. Bakınız İbrahim Yılmazçelik, s. 82, 84 ve 210.

göre bir ara başka kaynak suları Hamravat suyuna karışmış, ancak 1930 yılında Diyarbakır valisi Nizameddin Bey bu suyun demir borular içine alınmasını sağlamış ve böylece taarruzdan kurtarmıştır⁶³. Bu suyun hemen hemen İçkale dâhil ama Yeni Kapı civarı hariç Diyarbakır'ın tüm semtlerine vardığını anlıyoruz. Hamravat suyu Eylül 1842 tarihli Evkaf Tezkiresine göre Diyarbakır'ın bir çok hamamlarının örneğin Vahap Ağa Hamamı, Kadı Hamamı, Melek Ahmed Paşa Hamamı, Behram Paşa Hamamı, Hüsrev Paşa Hamamı, İbrahim Bey (Su Akar) Hamamı, Dere Hamamı ve Hamamı Kebir'in su ihtiyaçlarını karşıladı. Hamamların ancak çok az bir kısmı başka kaynaklardan su ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Örneğin 23 Ocak 1831 tarihinde Ali Paşa Hamamı yukarıda zikredildiği gibi Balıklı Kaynağından suyunu almakta idi⁶⁴. Hamravat suyu Ğurre-i Eylül 1842 tarihli Ab-ı Hamravat Evkaf tezkirelerinden anlaşıldığına göre Diyarbakır'da Yahudiler Çarşısı, Sarraflar Çarşısı ve Beyt (Bit) Pazarındaki bir çok dükkanın kira gelirine sahipti⁶⁵.

Payas köyü istikametindeki Tala/Kaynar mevkiinden getirtilen İbrahim Bey vakfına ait su ise büyük bir ihtimalle XV. yüzyıl sonlarında Akkoyunlu İbrahim Beyin adıyla müsemma yaptırdığı mescidin⁶⁶ inşaatı sırasında getirtilmiş olabilir (**Bk. Foto: 2. İbrahim Bey Mescidi son cemaat mahalli**). Bu cami bulunduğu mahalleye adını da vermektedir. 1960'larda bu camide kullanılan suyun Tala'dan getirilen su olduğu kanaatindeyim. Ayrıca mezkûr İbrahim Bey mescidinin avlusunda muhtemelen Cumhuriyet dönemimde yaptırılan ve avluya açılan kapıdan içeri girdikten sonra sağda bir havuz ve solda bir medrese ve ayrıca camiye bitişik iki odalı bir imam evi 1960'larda mevcuttu. Ayrıca avluya açılan

⁶³ M.A. Tütenk, a.g.m. s. 369.

⁶⁴ Diyarbakır Şer'iyce Sicilleri No. 631, s. 5, No. 376, s. 6-7, 11. Bakınız İbrahim Yılmazçelik, s. 88, 84.

⁶⁵ Diyarbakır Şer'iyce Sicilleri No. 367, s. 6-7. Bakınız İbrahim Yılmazçelik, s. 305.

⁶⁶ İbrahim Bey Mahallesinde bulunan bu mescit Akkoyunlu Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başlarında yaptırılmış olduğu sanılmaktadır. Bu mescidin yukarıda adı geçen Akkoyunlu Uzun Hasan Camii ve mescidi ile aynı olduğu kanaatindeyim.

kapının dışında hemen solda mescide erken gelenlerin veya sokaktan geçenlerin dinlenmesi için iki üç kişinin oturabileceği bir taş mevcuttu. Bu gün bunlardan hiç bir emare yoktur. Medrese ve havuz yıkılarak avlu genişletilmiş ve imam evi abdest alma yerine dönüştürülmüştür. Bu mescidin ve bir kaç sokak yukarısında bulunan Kadı Camisinin dört beş sokağın kesiştiği noktada olmaları dikkatimi çektiği gibi çarşıya ve Ulu Camiye yakın olmalarından dolayı bilhassa Cuma namazlarında Ulu Caminin cemaat yükünü hafiflettiği kanaatindeyim.

Yine Payas köyünden Ulu Camiye getirilen Payas suyu anlaşıldığı kadarıyla bu caminin ihtiyacını gideriyordu. Ancak Hamravat suyunun da Ulu Caminin ihtiyacını giderdiğini unutmamalıyız. Payas suyu aynı zamanda Ulu Camii ve Ali Pınarı adlarıyla anılmaktadır.

Mustafa Akif Tütenk'in makalesinde büyük bir ihtimalle derginin editörü tarafından verilen Düzeltme ve Ekleme bölümünde zikredilen Özdemiroğlu Osman Paşa suyu ise dağılımı İbrahim Bey suyu ile aynı olduğu göz önünde bulundurulursa bu su kaynağının aslında İbrahim Bey suyu olduğu anlaşılabilir⁶⁷. Büyük bir ihtimalle Özdemiroğlu Osman Paşa bu suyunu tamir ettirdiğinden dolayı bu adla da çağırılmış olabilir.

Kale içinde ki suların her ne kadar tarihlerini belirlemek mümkün değil ise de anlaşıldığı kadarıyla İçkale suyu çok eskilere dayanıp Diyarbakır'da hüküm süren Artuklular bu suyu içine alan büyük bir havuzu İçkale'de yaptırmışlardır. Bu suyun kale içinde ki insanların ve hayvanların ve bahçe ve değirmenlerin ihtiyaçlarına cevap verdiğine göre son derece büyük bir kaynak olsa gerek. Evliya Çelebi İçkale'yi tasvir ederken bu suyun tasvirini de şu cümleler ile ifade eder: "Bu İçkale'nin değirmenlerini çeviren su Tanrının emriyle İçkale'de mevcut kayadan çıkar ve su-değirmenlerini (asiyab) çevirir. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın sarayından geçer, demir bir kafes pencereden kaleyi terk eder ve Fiskaya'dan aşağı döküldükten sonra taştan taşta kendini vurup (Cennette ki) selsebil gibi Dicle nehrine akar. İçkale'nin bu kaynak suyu (Cennetin)

⁶⁷ M.A. Tütenk, a.g.m. s. 368.

saf su tadını verir”⁶⁸. Evliya Çelebi'nin verdiği bu tasvir Matrakçı'nın eserinde ki Amid şehri minyatürüne **(Bak Foto: 3. Diyarbakır'ın minyatür planı – Nasuh Matrakçı)** uyum sağlamaktadır. Bu minyatüre bakıldığında bir menba suyunun İçkale'yi terk edip Dışkale'den nehre aktığını görürüz⁶⁹. Ancak Matrakçı'nın Dicle nehrini yanlış yönde çizdiğini göz önünde bulundurursak Fiskaya'nın nerede olduğunu kestirememesini de doğal karşılayabiliriz⁷⁰. Diğer taraftan bu suyun bir kolunun da Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Erba'ataş ('Ulbetaş) Havuzu yoluyla Tabanoğlu mescidine ve oradan da Nasuh Paşa, Bıyıklı Mehmed Paşa, Arap Şeyh camilerine ve Yeni Kapı hamamına akıtıldığını Mustafa Akif Tütenk belirtmektedir⁷¹. Erba'ataş ('Ulbetaş) Havuzu kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Kanuni Sultan Süleyman zamanında Hüsrev Paşa tarafından 1525 yılında yapılmıştır⁷². Defalarca ziyaret ettiğim Erba'ataşı ('Ulbetaş) bazen bakımsız bazen de çok bakımlı gördüm. Kanımca Diyarbakır çeşmelerinin ve diğer tarihi yapılarının idamesi ve bakımı için özel bir itina gerekmektedir. 'Ulbetaş'ın bakımının fotoğraflarda **(Bk Foto: 4, 5, 6, Albataş Havuzu çöplük, temizlenmiş, kahve)** gözüktüğü gibi Ramazan Karahan veya Ömer Yüce gibi birilerine tevdi edilmesi Diyarbakır çeşmelerinin ve tarihi yapılarının muhafazası için Diyarbakır Sur Belediyesi veya Kültür ve Turizm Müdürlüğü bünyesinde ayrı bir ünitenin veya dairenin kurulmasına ihtiyaç vardır.

⁶⁸ Martin van Bruinessen and H. Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden 1988, s. 132,133.

⁶⁹ Daha 1960'larda Fiskaya'dan şelale şeklinde bir su akardı ve akşam seyrine çıkan Diyarbakır gençleri bu kayanın üzerinden gayet düzenli akan berrak Dicle nehrini seyreylerdi.

⁷⁰ Nasühü's-Silahi (Matrikçı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, yay. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara 1976, vr. 102a.

⁷¹ M.A. Tütenk, a.g.m., s. 365. Büyük bir ihtimalle Yeni Kapının dışında ki Çift Havuzlara İç kale suyu akıyordu **(Bk Foto: II Çift Havuzlar)**. Büyük bir ihtimalle 'Ulbetaş'ın hemen arkasında İçkale'de surun dibinde bulunan hamam ve Dicle nehrine doğru sırayla dizili bulunan Küpeli, Küçük ve Büyük Dıngılhava havuzları da mezkûr İçkale suyu besliyordu.

⁷² Erba'ataş Havuzunun kitabesi (Farsça olan kitabenin Türkçe çevirisi): Ey Husrev, senin eser-i devletin olarak bulunmaz bir şekilde bu hayat suyu çeşmesi zahir oldu. Güzellikte suyun tadı şeker gibi tatlı olduğu için tarihi de tatlı çeşme suyu oldu, H. 932 (M. 1525). Bk. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, cilt 2, Ankara 1990, s. 536. Erba'ataş havuzunun üzerinde ki yeni tabeladan Havuzun birinci onarımının Hüsrev Paşa tarafından 1526 ve ikinci onarımının da Sur Belediyesi tarafından 1997'de yapıldığı anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da suyun mecrası ve kaynak sularının mahallelere dağılımı göz önünde bulundurulduğunda Diyarbakır'ın sur içi dâhil bir zamanlar oldukça yeşil ve ağaçlarla kaplı bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Kanımca 'Ulbetaş, 'Ayn-Zülal, Arap Şeyh Camii civarı ve büyük bir ihtimalle Arap Şeyh Camii ile Bıyıklı Mehmet Paşa Camii arası gece kondulardan hali ağaçlık bir alandı.

Şehir içi menbalarından Çift Kapı'da ki 'Ayn-i Zülal ('Anzele) suyu İçkale suyundan daha büyük ve bol olup birçok caminin ihtiyacını giderdikten sonra yukarıda zikredildiği üzere Sultan Suca' çeşmesine (**Bk. Foto: 7. Sultan Suca' çeşmesi**) kadar varmaktadır⁷³. Sultan Şuca' çeşmesinin bu menbadan suyunu aldığı gerçek ise mezkûr menbain da çok eskilere dayanması gerekir.

Memedin Mahallesi'nde Siirtli Hacı Yasin Ağa'nın evinin altında Zir-i Zemin denilen yerden çıkan Alidede kaynağı ise doğu ve güney istikametlerindeki kanallardan mezkûr mahallenin ve civar semtlerin su ihtiyacını gidermektedir. Her ne kadar bu suyun 'Ayni Zülal kaynağının bir kolu olduğu söylene de, bu suyun 'Ayni Zülal mecrasının çok yükseğinde olduğundan bu söylenti doğru değildir. Bu durumda Sur içi su kaynaklarının üç olduğu ileri sürülmektedir: Ayn-i Zülal, Alidede, ve Kal'a⁷⁴.

Bu suların mecralarının bazen aynı caminin (örneğin Ulu Camii) ve mahallenin (örneğin İbrahim Bey) su ihtiyacını karşılamalarına rağmen birbirilerine karıştıkları söylenemez. Dağılımlarının sistematik bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Hamravat suyu Dağ kapıdan başlayıp suya en çok ihtiyaç duyulan Ulu Camii ve çarşılar kadar vardığı gibi İbrahim Bey Mahallesinin de su ihtiyacını gidermekte ve sular mahallede şarıl şarıl akmakta idi⁷⁵. 1960'larda İbrahim Bey Mescidinin bir sokak aşağısında bir

⁷³ M.A. Tütenk, a.g.m., s. 366.

⁷⁴ M.A. Tütenk, a.g.m., s. 369.

⁷⁵ VA Evkaf No. 1959, s. 97. Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, No. 376, s. 24. Bakınız İbrahim Yılmaz Çelik, s. 42.

kaç sokağın kesiştiği noktada bulunan (Dabanoğlu Geçidi) kastaldan devamlı olarak akan su mahallelinin su ihtiyacını gidermekte olup çeşme başına gelen kadınların sohbet ettikleri ve zaman zaman kavga ettikleri bir mekân idi. İbrahim Bey Mescidine bitişik çeşme⁷⁶ de mahallelinin su ihtiyacını gidermekte idi. İbrahim Bey suyu İbrahim Bey Mescidi üzerinden Behram Paşa Camisine varmasına rağmen daha ziyade Kale dışında ki Hükümet binalarının ve Fiskaya’da ki mekteplerin su ihtiyacını gidermekte idi. Ali Pınar diğer adıyla Camii Kebir suyu Ulu Camiinin hela ve şadırvanlarının su ihtiyacını karşılamakta idi⁷⁷. ‘Aynı Zülal (‘Anzele) menbai daha ziyade şehrin batısında ki camilerin ve mahallelerin su ihtiyacını giderirken, şehrin doğusunda ki mahallelerin ve camilerin su ihtiyacı İçkale suyundan karşılanıyordu. Ali Dede suyu ise şehrin merkezinde ki Memedin Mahallesi ve civarına cevap veriyordu. Şehrin güneyine ise anlaşıldığı kadarıyla ‘Aynzulal, İçkale ve Hamravat suları ulaşıyordu.

7. Çeşmeler

Farsçadan alınan çeşme kelimesinin Türkçede ki kullanımı pek eskilere dayanmaz. XII-XV. yüzyıllarda Arapçadan alınan ve yine halk tabiriyle *göz* veya *pınar* anlamına gelen ‘*ayn*, *sikaye* ve *meska* kelimeleri kullanılmakta idi. Ayrıca çeşme kelimesi Osmanlı dönemi çeşme kitabelerinde ‘çeşme-i ab-ı zülal’, ‘çeşme-i kevser’, ‘çeşme-i dilküşa’ ve benzeri Arapça-Farsça terkiibi halinde sık sık kullanılmışlardır. Daha ziyade bir gözeler veya gözeneklerden akan sular için kulanılan ‘*ayn* kelimesine Sivas’ta 1271 tarihli Gökmedrese Çeşmesi ile Bolvadin’de 1278 tarihli Alaca çeşme kitabelerinde rastlanmaktadır⁷⁸. ‘*Ayn* kelimesinin

⁷⁶ Fotoğrafını 1973’te çektiğim ve okumada zorlandığım bu gün mevcut olmayan kitabe Arap harfleri ile yazılı ‘Maşallah’ kelimesinden ibaretti. Fotoğraftan suyunun aktığı anlaşılmaktadır (**Bk Foto: III. İbrahim Bey Mescidi Çeşmesi-ilk hali**).

⁷⁷ Bruinessen and Boeschoten, *a.g.e.*, s. 135.

⁷⁸ Yılmaz Önge, “Türk Su Mimarısında Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler”, Selçuk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1981, s. 115; Semavi Eyice, “Çeşme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 282.

kullanımı hemen hemen ondokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiştir. Örnekleri Pompei, Efes ve Side’de bulunan Roma ve Bizans dönemine ait çeşmeler de vardır. Bu çeşmelerin mimarisi bir dereceye kadar Türk çeşmelerine benzer ve Pompei’dekiler bilhassa zengin Romalıların evlerinde bulunurlardı. Mozaikler ile süslenmiş yuvarlak kemerli bir niş içine alınmış olan bu çeşmelerin suyu bir oluktan akardı. Pompei’de yapılan kazılarda ayrıca sokak çeşmelerine de rastlanmıştır. Efes’te bulunan çeşmelerinin Hristiyan alametleriyle süslendiği gözlenmiştir. Diğer taraftan Afyonkarahisar kalesinin içerisinde kitabesi kayaya işlenmiş bir Bizans çeşmesi keşfedilmiştir⁷⁹. Aynı şekilde kitabesi kayaya işlenmiş bir Türk çeşmesi de Amasya kalesinde mevcuttur (**Bk Foto: 8. Amasya Kalesi Çeşme kitabesi**). Bu çeşmenin kitabesi oldukça basit olup İstanbul dâhil Osmanlı şehirlerinin birçoğunda benzer çeşme kitabeleri örneklerine rastlamak mümkündür. Amasya kalesinde kaya üzerine işlenmiş kitabeden hayrat sahibi Mustafa Beyin hayatta olduğunu anlıyoruz:

“Sahibu'l-hayrat

Mustafa Beg

Sene ihda ve ‘işrin ve elf’ (H. 1021).

Amasya kalesinde kayaya işlenmiş bu formattaki (Hayrat sahibi + Adı ve künyesi + Senesi) ibarenin Türkiye’nin birçok şehir ve kasabalarında ki çeşme kitabelerinde önümüze çıkmaktadır. Aslında çeşme kitabelerinin hemen hemen hepsinde bu format bir şekilde mevcuttur⁸⁰.

İstanbul’un en eski çeşmelerinden Haseki-Silivri Caddesi üzerinde 1485’te inşa edilen Davut Paşa Camiinin avlu kapısı dışında Fatih Sultan

⁷⁹ “Çeşme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*.

⁸⁰ Bir iki örnek için bakınız Aktepe, a.g.m., s. 155, 157.

Mehmed'in has hüddamından 888/1483'de Vezir-i Azam olan, 902/1496'da teka'ud ve 904/1498'de vefat eden Davut Paşa'ya ait çeşme kitabesinden çeşmenin Davud Paşa'nın vefatından sonra yapıldığı veya kitabenin vefatından sonra değiştirildiği anlaşılmaktadır. Zira kitabenin üzerindeki tarih Caminin inşa tarihiyle aynıdır ve Davut Paşa hayatta idi⁸¹.

“Sahibu'l-hayrat

Merhum Davud Paşa

890 (1485)”

Türk çeşmeleri de genelde bir niş içinde olup suyu ayna taşının içine gömülmüş bir oluktan zemine yerleştirilen bir teknenin veya Arapça deyimiyle bir ‘ulbenin içine akardı. Bu sade çeşme tipinin yanında bir cümle kapısını andıran sade veya son derece bezenmiş çeşmelere de birçok şehirlerimizde rastlanmaktadır Türk mimarisinin en eski çeşmelerinden biri Mardin'de Artuklu Necmeddin İlgazi (1104-1122) tarafından yaptırılan külliyein içindedir⁸².

Valide Çeşmesi, Soğukçeşme, Yeniçeşme, Kuruşeşme, ve Çeşmemeydanı gibi çeşmeler önem ve özelliklerinden dolayı İstanbul'da bazı semtlere adlarını vermişlerdir⁸³. Ancak her ne kadar İstanbul gibi büyük şehirlerde çeşmeler bulundukları semtlere adlarını vermiş olsalar da İstanbul dâhil birçok Anadolu şehirlerinde çeşmeler genelde mahalleye ad olan cami, mescit veya medreselerden ve hatta meydanlardan isimlerini alıyorlardı⁸⁴. Çeşmelerin daha ziyade Müslüman mahallelerde mevcudiyeti

⁸¹ İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri I: İstanbul Ciheti*, İstanbul 1943, s. 2.

⁸² Yılmaz Önge, a.g.m., s. 115; "Çeşme", *TDV İslam Ansiklopedisi*.

⁸³ "Çeşmeler," *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul, Hayat Yayınları 1961.

⁸⁴ Meydan çeşmeleri hakkında bakınız Esmâ İğüs, "XVIII. Yüzyıl İstanbulu'nda Fiziki Çevre, Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanlarının Etrafında Oluşan İstanbul Meydanları," *Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, Bildiriler, editörler Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız ve Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, s. 675-692

dikkatimizi çekmektedir. Örneğin 1576 tarihli Evakaf-ı Rum Defterine göre bu tarihte deftere kaydedilen Sivas'ın 11 çeşmesinden sadece biri gayri-Müslim dokuzu Müslim mahallesinde olmak üzere 10 ayrı mahallede yer almakta idiler⁸⁵. Bu çeşmeler genelde mahalleye adlarını veren mescitlerden isimlerini almaktadırlar. Diyarbakır şehrinde de çeşmelerin dağılımının bu şekilde olduğu gözlenmektedir.

8. Diyarbakır Çeşmeleri

Osmanlı döneminde gerek kırsalda yol üzerinde gerekse yerleşim yerlerinde bir kaç sokağın kesiştiği yerlere inşa edilen çeşmelerin hepsi hayrat için yapılmışlardır. Çeşmelerin inşa edildiği sokaklar çoğu zaman 'Çeşme Sokak' veya 'Su Sokak' olarak adlandırılmışlardır. Çeşmeleri meydan ve iskele çeşmeleri, şadırvan çeşmeler⁸⁶ ve duvar çeşmeleri şeklinde sınıflandırmamız mümkün olabilir. Diyarbakır çeşmeleri genelde cami, mescit, medrese veya türbelerin duvarına gömülmüş kapı şeklinde ki kemerler içine yapılmışlardır. Bu çeşmelerin suları bazen doğrudan doğruya duvar içine bazen de ayna taşının içine gömülü bir lüleden zemine yerleştirilmiş bir yalağın içine akardı. Kemerin hemen altında çeşmenin kitabesi mevcuttur.

Diyarbakır çeşmelerinin bir kaçı hariç birçoğu bağımlı çeşmelerdir. Kışın ısıyı ve yazın serinliği muhafaza etmek için Diyarbakır evlerinin avlu duvarlarının taştan ve kalın olmalarından dolayı çeşmelerin bir niş şeklinde duvarların içlerine gömülü olmaları doğaldır. Ancak Batı Anadolu'da örneğin İzmir çeşmeleri daha ziyade kabartma şeklinde ve son derece süslemelidirler⁸⁷. Seferihisar örneğinde olduğu gibi evlerin

⁸⁵ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i Kadime Arşivi, 583 numaralı Defter-i Evkaf-ı Rum; Ömer Demirel, "Sivas Çeşmeleri", *OTAM*, 3, Ankara 1995, s. 170-171.

⁸⁶ Diyarbakır'ın önemli camilerinde birer şadırvan mevcut olup bunlar ayrı bir çalışmanın konusu olabilirler. Örnek bir çalışma için bakınız Frederica A. Brolio, "Ottoman Fountains: A Comparative Study on the Şadırvan Fountains inside the Courtyard of Istanbul of Royal Mosques (16th to 18th Centuries)," *KONYA Kitabı X*, Rüçhan Arık-M. Oluş Arık'a Armağan, editörler Haşim Karpuz-Osman Eravşar, Özel sayı Aralık 2007, s. 191-198.

⁸⁷ Aktepe, a.g.m. s. 135-200.

duvarlarının ince olmalarından dolayı nişlerin duvar içlerine gömülmeleri mümkün değildir. Dolayısıyla bu bölgede bilhassa ufak kasabalarda Çanakkale ve Seferihisar’da olduğu gibi çeşmelerin evlerden bağımsız ve dolayısıyla önemli binaların yakınlarında veya meydanlarda yapılmış olmaları dikkatimizi çekmektedir⁸⁸. Örneğin Çanakkale’de Çimen kalesi bahçesine girişte bulunan binanın giriş merdiveninin altında bulunması dikkatimizi çekmekte ve çeşmenin nişi pekte derin değildir. Hatta saat kulesinin altındaki abidevi çeşmenin nişi de aynı şekilde derin değildir. Seferihisar’ın içinde sadece bir tane çeşme tespit edebildim. Bu çeşme de Çanakkale örneğinde olduğu gibi Seferihisar’ın girişinde solda bir binanın önüne yapılmıştır. Ancak bir merdiven altında değil binadan bağımsız abide sitilinde yapılmıştır⁸⁹. Bunun nişi de pek derin değildir. Üzerinde ki kitabe İstiklal Savaşımızın akabinde meydana gelen gelişmeler hakkında bir örnek teşkil etmektedir. İzmir Valisi Kazım Paşa tarafından 1926 yılında kanlı bir Rum çetesi tarafından şehit edilen iki zabıt ve üç neferin adına inşa edilen bu çeşmenin Osmanlıca kitabesi hem vuku bulan olayı hem de şehitlerin künyelerini içermektedir. Bu Şehitler Çeşmesinin 1983 yılında Seferihisar Belediyesi tarafından onarıldığını ve mermer ile kaplandığını anlıyoruz. Eski kitabe mermer üzerine yeniden eski harflerle yazılmış olsa gerek. Kitabe 1926 tarihli olup henüz harf inkılabına geçilmediğinden çeşmenin kitabesinin Osmanlıca olması doğaldır. Seferihisar Tepecik mahallesinde daha doğrusu bir zamanlar köy olan mahallesinde bir başka çeşme dikkatimizi çekmektedir. Bu çeşme bir mandalina bahçe duvarının içine yapılmış kare şeklinde bir ufak yapı ve çatısından oluşmaktadır. Buraya suyun dağdan getirildiği ve çeşmenin bir zamanlar köye hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakır çeşmelerinin mahallelere dağılımı üzerinde eksiksiz bir çalışma için geç kalmış bulunuyoruz. Zira birçok çeşmeler tahrip olup

⁸⁸ Bağımlı ve bağımsız çeşmeler hakkında bakınız Mustafa Ekmekçi, “Burdur Şehir Merkezindeki Depolu Çeşmeler,” *I. Teke Yöresi Sempozyumu*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, s. 1063-1091.

⁸⁹ Okuyucunun dikkatini çekecek bir tespitim de Londra’da Hyde Park’ta bulunan bir binanın duvarına derinlemesine işlenmiş kapı tarzında bir çeşmedir (**Bk Foto: IV. Londra Hyde Park Çeşmesi**).

ortadan kalktığı gibi bir zamanlar Diyarbakır sokaklarının göz bebeği olan demirden dökme kastallardan hiç bir eser kalmamıştır. Mustafa Akif Tütenk'in makalesi ortadan kalkan çeşmelerden bazılarını tespit etmemizde şüphesiz yardımcı olacaktır⁹⁰. Ancak arzu edilen bir çalışmayı gerçekleştirmek mümkün değildir. Gerek Mustafa Akif Tütenk'in tespit ettiği çeşmeler gerekse benim gözlemlerim yukarıda zikrettiğim gibi çeşmelerin Diyarbakır'da mescitlerin duvarlarına yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Mustafa Akif Tütenk'in tespit ettiği çeşmeler bir harita üzerine yerleştirildiklerinde bunların daha ziyade Müslüman ve varlıklı mahallelerde yaptırılmışlardır. Tespit edebildiğim çeşmelerin genellikle şehrin merkezini oluşturan ve şehrin güneyinde bulunan Ulu Camii ve Dabanoğlu mahalleleri civarında olduğunu gördüm. Mardin Kapı'nın yanında yer alan Sultan Şuca' çeşmesi (**Bk Foto: 9. Sultan Suca' Çeşmesi**) ile Mardin Kapı asri mezarlığının altında bulunan Hatun Kastalı (**Bk Foto: 10. Hatun Kastalı**) birer istisna olarak kabul edilebilirler. Ancak bu iki çeşmenin ve surların diğer kapılarının yanında inşa edilen çeşmelerin uzun yıllar şehre giren ve çıkanların su ihtiyaçlarını giderdiğine şüphe yoktur. Ali Paşa mahallesinde tespit edebildiğim tek çeşme (Çeşme sokak ile Tala sokağın kesiştiği yerde) son derece basit 134x111 cm. ölçülerinde bir kemerden ibarettir. Bu çeşmenin bulunduğu sokağın oldukça geniş olması bir zamanlar buranın bir ana cadde vazifesi gördüğünü belirtmektedir. Ancak bu gün buradan geçenler geçmişin ihtişamını hissetmemektedirler. Kanalizasyon ve benzeri çalışmalar neticesinde yerinden sökülen taşlar eski yerlerine tekrar dizilmediklerinden ve kanalizasyon yetersizliğinden yağmurlu günlerde çamurdan buralardan geçilememektedir. Bu sur içi diğer sokaklar için de geçerlidir. Ancak hatırladığım kadarıyla 1960'larda Diyarbakır sokaklarında yürümek Ankara bulvarlarında gezmekten çok daha zevkli ve rahat idi. O zamanlar ayakkabımı boyatmaya ihtiyaç duymadığım ve kanalizasyonu sorunsuz iki şehir bilirim, biri Diyarbakır diğeri Londra.

90

Mustafa Akif Tütenk, 'Mahsul-i Leyali-i Hayatım veya Görüş ve Seziş' *Kara Amid Dergisi*, Sayı 1, Eylül 1951, s. 324-325.

Mevcut çeşmeler göz önünde bulundurulduğunda en çoğunu Ulu Camii mahallesinde görüyoruz. Bunlardan bir kısmının suyu akmamakla birlikte hala kullanılan çeşmeler mevcuttur. Suyu akmayan çeşmeler çöp atılmaması için yarıya kadar veya tamamen duvar ile örülmüşlerdir. Yerinde yaptığım tespitler ve çeşmelerin üzerinde ki kitabelere göre gözlemlerimi şu şekilde dile getirebilirim: Ulu Camii civarında ki çeşmelerin hemen hemen tamamı bu makaleyi yazmak için araştırma yaptığım 1970 yılına kadar akmakta olup mahalle halkının içme suyu ihtiyacını gidermekte idiler. Diyarbakır'ın birçok evlerinde bulunan kuyular ve sarnıçlar⁹¹ ise daha ziyade çamaşır, kabkacak ve avluları yıkamak için kullanılırlardı.

Zinciriye Medresesi'nin giriş kapısının sağında yer alan çeşme kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla medrese ve çeşmesi 1847 yılında bir tamir geçirmiştir. Ancak tamirin kim tarafından yapıldığı belirtilmemiştir.

Ulu Camii Tahtalı sokakta İsmet Paşa İlköğretim Okulunun kuzey duvarına bitişik çeşme kitabesinde belirtildiğine göre Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılmış ve Oturakçızade Pürçek Efendi'nin hayratı olarak 1926-27 (H. 1345) yılında tamir edilmiştir. Ayrıca bu çeşmenin bizzat kitabesinde Tahtalı çeşme olarak belirtilmesi dikkatimizi çekmektedir (**Bk Foto: 11 Tahtalı Çeşmesi**).

İsmet Paşa İlköğretim Okulu'nun güney duvarında bir çeşme daha bulunmaktadır. Bu çeşme kitabesinden anlaşıldığına göre Hatice Hatun adında biri tarafından 1874 (H. 1291) yılında yapılmıştır. Çeşmenin çarşıya yakın olmasından dolayı devamlı şekilde kullanıldığını gözledim. Bu çeşmenin karşısında satış yapan ve okulun bir zamanlar Şeyh Ömer Efendi'nin mazğanı olduğunu ve çocukluğunun bu evde geçtiğini belirten teyze bundan elli yıl önce yani 1920'lerde bu çeşmeden tatlı su aktığını belirtmesi ilginçtir. Şeyh Ömer Efendi'nin evinin daha doğrusu mazğanın yıktırılıp okula çevrilmesi sırasında evin duvarlarını yıkanlardan iki kişinin bacaklarını kırmaları ve bunun halk arasında yerleşmiş olması folklorik

⁹¹ Bruinessen and Boeschoten, *a.g.e*, s. 163.

açıdan son derece ilginç bir diğer konudur. Bir diğer ilginç olay Pazar mahallesinde ki duvarlarının beyaza boyanmış olmasından dolayı halk arasında Terbe Sepe (Beyaz Türbe) olarak bilinen türbenin duvarına bir zamanlar bitişik olan çeşme hakkındadır. Bu türbede hangi zatın yattığı bilinmemektedir. Ancak namaz kılmayan veya abdestsiz bir kişi su almak için türbenin çeşmesine yaklaştığında çeşmenin suyunun kesildiği mezkûr kişi çeşmeden uzaklaştığında suyunun yeniden aktığı mahalle sakinleri tarafından birçok defa müşahede edilmiştir. Sanırım bu gibi folklor araştırmalarının yapılması için çok geç kalınmıştır. Zira son derece hızlı bir göç akınına uğrayan ve son terör olaylarında etkilenen Diyarbakır orijinal dokusunu da aynı hızla kaybetmiş ve kaybetmektedir.

Ulu Camii Terevhane (Telgrafhane) sokağında ki çeşme ise Narizade Abdurrahman Efendi'nin hayratı olup 1892-93 (H. 1310) yılında adı geçen zat tarafından inşa ettirilmiş olmalıdır. Çeşmenin kendi adıyla anılmasını Narizade kitabede bilhassa belirtmiştir. 1970'lerde çektiğim fotoğrafta çeşmesinden su akan ve kitabesinin üst kısmında son derece belirgin olan "Maşaallah" ibaresi bu gün (20 Kasım 1997) tamamen siliktir **(Bk Foto: 12. Ulu Camii Telgrafhane Sk. Narizade Çeşmesi kitabesi).**

Ulu Camii yakınlarında ki Pamukçu Sokakta ki çeşmenin her ne kadar 20 Kasım 1997 Cumartesi günü yaptığım ziyaretimde tamamen silik olarak bulundu ise de 1970'lerde çektiğim fotoğrafta mevcut olup bu çeşmenin daha önceleri harap olup Muhammed adında biri tarafından 1720-21 (H. 1133) yılında yeniden yaptırıldığı anlaşılmaktadır **(Bk Foto: 13. Ulu Camii Pamukçu Sk. Çeşme kitabesi).**

Vakıflar Genel Müdürlüğünde ki III/604 nolu Vakıf Defterinden anlaşıldığına göre Artuklular'dan Kutbeddin İlgazi tarafından Ulu Camii imaretine ve bu imaret içinde ki çeşmeye bir emlak vakfedilmiştir. Adı geçen çeşmenin Miladi 1177 yılında yaptırılmış olması lazımdır⁹². Bu çeşmenin Ulu Camii kuzey duvarı batı köşesinde ki çeşme olması muhtemeldir. Belediye tarafından 1994 yılında tamir edilen 238x151 cm.

⁹² Ali Emiri, *Müluk-i Artukiye Tarihi* (944/ 1537-1538), İstanbul 1331, s. 22, 25.

ebadında ki bu çeşmenin Sahabi Sasa (Sa'sa'a) çeşmesi olduğu belirtilmiştir. Bu kanaata varmak için kullanılan kaynağın Belediye'nin kayıtları arasında mevcut olduğunu sanırım.

Ulu Camii Mahallesinde bir diğer (kitabesiz) çeşme Ziya Gökalp Sokak'ta olup Kısa Sokak karşısında ki duvara gömülü 214x245 cm. ebadında ki bir kemerden ibaret olup çeşmesi halen kullanılmaktadır.

Dabanoğlu Mahallesinde de bir kaç çeşmeye rastlanmaktadır. Bunlardan sadece Develi sokakta ki çeşmenin kitabesi mevcuttur. Çeşme kitabeye göre, Abdurrahman adında bir zat tarafından 1840 (H. 1256) yılında yaptırılmış olup suyunu içenlerden du'a istenmektedir. 1970'lerde çektiğim fotoğrafta kullanıldığını hatırladığım bu çeşme bu gün (Kasım 1997) yarıya kadar intizamsız bir şekilde taşlar ile örülmüştür. Mezkûr çeşmenin otuz metre ötesinde Yiğit Ahmed sokağında çeşme tipinde ki bir yer çöp atılmaması için bu defa bir duvar ile örülmüştür.

1970'lerde fotoğrafını çektiğim İbrahim Bey Mescidi giriş kapısına bitişik duvarda yer alan çeşmenin üst cephesinde çok az belirgin ve "Maşaallah" ibaresi olduğunu sandığım bir yazı var idi. Ancak çeşme ve duvar büyük bir tamirat geçirdiğinden bu taşın sökülüp atıldığına şüphe yoktur. O gün akan bu çeşme, bu gün susuzdur **(Bk Foto III)**.

Bu iki mahallenin dışında kalan ve mescitlerin duvarında yer alan kitabeli çeşmelerden biri Hanzade Mescidi güney diğeri de Arap Şeyh Camii kuzey duvarında yer almaktadır. Hanzade Mescidi çeşmesi Süleyman adında birine ait olup ebcet hesabına ve üzerinde mevcut olan tarihe göre 1755-56 (H. 1169) yılında yapılmıştır **(Bk Foto: 14. Hanzade Camii Çeşme kitabesi)**.

Arap Şeyh Camii çeşmesinin kitabesinden anlaşıldığına göre 18 Eylül 1659'da Şerife Hatun adında bir muhtereme tarafından tamir ettirilmiştir **(Bk Foto: 15. Arap Şeyh Camii Çeşme kitabesi)**. Bu muhtereminin 1790-91 yılında vefat eden Aişe adında bir kızı caminin haziresinde yatmaktadır.

Biri Dağ Kapı diğeri Mardin Kapısında olmak üzere iki çeşme daha vardır. Bunları mahallelere verilen hizmet olarak saymak doğru değildir. Bu çeşmeler büyük bir ihtimalle şehre giren ve çıkanların su ihtiyaçlarını gideriyordu.

Dağ Kapısında ki İtfaiye çeşmesinin kitabesi son derece basit bir ibaredir:

“Hak Ta'ala rahmet eyleye ana

Kim bizi bir hayır du'a ile ana.”

Mardin Kapısı'nda ki Sultan Şuca' çeşmesi mimari açıdan en çok dikkat çeken bir yapıdır. Kemerin altında üç kitabe vardır. Bizi Sultan Şuca' için Fatiha okumaya davet eden ortada ki kitabe büyük bir ihtimalle yolun ortasında duran Sultan Şuca' türbesinin yeniden kaleme alınmış kitabesi olup üzerinde ki hem Arapça ibare ile hem de rakam ile yazılan 1208-09 M. (H. 605) tarihi büyük bir ihtimalle Sultan Şuca'ın vefat tarihini göstermektedir (**Bk Foto: 16. Sultan Suca' Çeşmesi orta kitabe**). Gerek bu yazının gerekse diğeri iki yazının neveleri ayrı olsa da aynı kaleminden çıktığı ve dolayısıyla H. 605 yılından çok daha sonra yazıldığı kanaatindeyim. Yapı ayrıca büyük bir tamirat geçirmiş olabilir. Nitekim sağ ve solda ki kitabelerden biri 1834-35 M. (H. 1250) diğeri 1824-25 M. (H. 1240) tarihini taşımaktadır.

İç Kale'de üç çeşme vardır. Üçünden biri son derece basit ve büyük bir ihtimalle oldukça yenidir. Diğeri ise hemen hemen tüm Diyarbakır halkı tarafından bilinen Aslanlı çeşmedir⁹³. Diyarbakır'da ki diğeri çeşmelerden ayrı bir yapıya sahip olmasıyla dikkati çeken bu çeşmenin diğeri aslanı maalesef çalınmıştır (**Bk Foto: 17 ve 18 Aslanlı Çeşme**).

93

Kütahya'da da bir aslanlı çeşmenin bulunduğunu Arseven yazmaktadır. Ancak arslan figürleri (iki arslan + iki deve kuşu) Diyarbakır Arslanlı çeşmenin aksine arslan heykelleri olmayıp Diyarbakır Ulu Camiinin cümle kapısı üzerinde olduğu gibi duvar üzerine kabartma şeklinde işlenmişlerdir. Bakınız Celal Esad Arseven, *L'Art Turc*, İstanbul 1939, s. 233.

Aslanlı çeşmenin bu gün suyunun akmaması son derece üzücü olup Diyarbakır halkı tarafından yadırganmaktadır. Halkın dikkatini çekmeyen ve son derece tarihi değeri haiz üçüncü çeşme ise İçkale (Hazret-i Süleyman) Camiinin son cemaat mahallindedir. Bu çeşme caminin haziresinde gömülü olan Silahtar Murtaza Paşa'ya aittir. Bu çeşmeden Hamravat suyunun aktığı çeşmenin kitabesinden anlaşılmaktadır. Çeşmenin aynasına konan lülenin caminin abdest yerindekiler ile aynı olması bu çeşmelerin de Silahdar Murtaza Paşa tarafından yaptırıldıkları fikrini doğurmaktadır (**Bk Foto: 19. Hz. Süleyman Camii abdest alma yeri**). Aslında Silahdar Murtaza Paşa vakfiyesinde bu belirtilmiştir⁹⁴. Silahdar Murtaza Paşa'nın yaptırdığı üç çeşme daha vardır. Bunlardan biri Behram Paşa Camiinin⁹⁵ (**Bk. Foto: 20. Behram Paşa Camii Çeşme Kitabesi**) ikincisi Hoca Ahmed Camiinin (**Bk Foto: 21. Hoca Ahmet Mh. Karabulut Sk. Çeşme kitabesi**) dış duvarında, üçüncü ise Gazi Köşkü'ne giden yolun solunda ki meşhur Hatun Kastalıdır (**Bak Foto: 22. Hatun Kastalı – onarılmış**). Üçünün de üzerinde ki kitabe aynı ibare olup H. 1170 (M. 1756-57) tarihini taşımaktadır. Ancak 2014'de Ali Paşa mahallesinde bulunan Süryani kilisesini ziyaret ettiğimde büyük bir

⁹⁴ Vakfiyeden anlaşıldığına göre camii tamir ettiren Murtaza Paşa cami yakınlarında onbir çeşme (ben oniki çeşme saydım) ve beş tuvalet (hala kullanılmaktadırlar) yaptırmıştır. V.A. Evkaf No. 2754, s. 292; İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.* s. 54.

⁹⁵ Şevket Beysanoğlu'na (*Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, 2. cilt: Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Ankara, 1990 s. 578-579) göre Behram Paşa Camiinin avlusundaki şadırvan, helalar ve yıkanma yerleri 1041-1043/1631-1633 yılları arasında Diyarbakır Valiliği yapan Silahtar Murtaza Paşa tarafından onartılmışlardır. Şadırvanın sütun başlıklarında ki manzum kitabeden buraya Hamravat suyunun getirdiği anlaşılmaktadır:
 “Silahtar Murtaza Paşa edüp hayrat ü ihsani
 Yakıp abad kıldı nice yıldan kalma virani
 Haraba yüz tutup Behram Paşa Camii hela
 Anın ta'mirine sa'y eyledi ol asaf-ı sani
 Mücedded eyledi su yolların ta ibtidasından
 Erişte cami'e su mey tek buldu yeni canı
 Suyolu üzre nice çeşmeler hem eyledi ihya
 Sebil etti meyanından akan ab-ı firavani
 Yine tarh-i nevi kümbet yapıp sekiz sütun üzre
 Anın havuzdan akıttı kıyas et ab-ı hamrani
 Müzeyyen eyledi etrafını seng-i muharramla
 Mücella etti ferşin tarz-ı ahar san'at-ı Mani
 Bu denlü sa'yu dikkatten muradı bir dua ancak
 Umarım ruz-i mahşerde ola makbul-i Süphani
 Sevabın hibe etti hazret-i merhum mağfure
 Ki daim hayrile yâd ola Sultan İbrahim Hakani”

ihtimalle Cumhuriyet döneminde yeniden elden geçirilen kilisenin avlusunda yere monte edilen ve Silahdar Murtaza Paşa'nın çeşmelerinden sökülen, aynı ibare ve ibareyi taşıyan dördüncü bir çeşme kitabesini gördüm (**Bk Foto: 23. Silahdar Murtaza Paşa Çeşme Kitabesi – Süryani Kilisesi avlusunda**). Büyük bir ihtimalle Süryani Kilisesinin avlusunda ki bu kitabe kilisenin yakın çevresinde bulunan bir çeşmeye ait olup orijinal yerinin tespit edilerek iade edilmesi veya Müzeye kaldırılması gerekir. Her dört çeşmenin kitabesinin aynı kalemden çıktığına şüphe yoktur. Kitabenin ibaresi daha ziyade Batı Anadolu'da rastlanan mezar taşları üzerinde ki kitabelerinin iki mısraından ibarettir. Çeşmeden su içenlerden du'a niyaz etmek son derece doğaldır. Mamafih aynı ibare Silahdar Murtaza Paşa'nın camide ki hazinenin giriş kapısı üzerinde ki mezar kitabesinde (**Bk Foto: 24. Hz. Süleyman Camii Kitabesi – Silahdar Murtaza Paşa**) de görülmektedir⁹⁶. İbare şöyledir:

“Alametden murad olan du‘adır

Bu gün bana ise yarın sanadır, sene 1170”

Silahdar Murtaza Paşa kaynakların verdiği bilgiye göre Ali Paşa caminin havuzunu tamir ettirmiş ve bir de çeşme yaptırmıştır⁹⁷. Bu beşinci çeşme caminin avlusunu çevreleyen dış duvarda yukarıda zikredilen diğer çeşmelerle aynı ibareyi içeren kitabeden anlaşıldığı kadarıyla mahalle halkının su ihtiyacını gidermek için caminin dışına kitabenin bulunduğu yere caminin iç avlusundan dışarıya açılan delikten uzatılan bir demir boru ve ucuna takılan bir çeşmeden ibaretti sanırım. Ancak her nedense çeşme cami duvarının dışında değil iç kısmındadır. (**Bk Foto: 25. Ali Paşa Camii ve çeşme kitabesi**).

Diyarbakır'da ki hızlı yapılaşma sadece çeşmelerin değil birçok tarihi eserlerin de orijinalliğini bozmuştur. Bilhassa çeşmelerin önlerine

⁹⁶ M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır'ın Türbe, Yatır ve Mezarlıkları", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara 1996, s. 186, 190.

⁹⁷ V.A. 9 Receb 1068/12 Nisan 1658 tarihli Vakfiye Defteri, No. 2754, s. 292; İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 64; Alpay Bizbirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, s. 27.

dikilen elektrik direkleri çok çirkin bir görüntü arz etmektedir. Çeşmelerin üzerinde ki kitabeler her yıl gittikçe aşınmakta ve bazen de tamamen yok olup gitmektedirler. Bunların bir şekilde muhafaza edilmeleri gerekir. Zira Osmanlı hattatlarının sanatlarını, banilerinin fikir yapılarını, mimarlarının yaratıcılıklarını, devletin politikasını, basit de olsa bir kültür mozağini yansıtan bu çeşmeler yok olup giderler ise Diyarbakır'ın mahalleleri arasında ki sosyal ve kültürel yapısı hakkında bizi aydınlatacak önemli kaynaklardan birinden mahrum kalacağız.

‘Ulbetaş’ı bir kaç defa ziyaret ettim. Bazen bakımsız bazen de çok bakımlı gördüm. Fotoğraflar (4, 5, ve 6) incelendiğinde Ramazan Karahan bakıcı ve Ömer Yüce kahve işleticisi olarak eski eserlerin korunmasında rollerinin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar sanırım. Belediye’nin koyduğu basit kitabe:

“Bismi’lilahirrahmanirrahim

1. ONARIM 1526 (Hüsrev Paşa)
2. ONARIM 1997 (SUR BELEDİYESİ)”

Çektiğim fotoğraflardan ‘Ulbetaş’a yaptığım iki ayrı ziyaret daha yaptığım anlaşılıyor. Ziyaretlerden birinde ‘Ulbetaş bir çöplükten ibaret bir diğerinde ise son derece temiz ve berrak suyun içinde bir Osmanlı kahvesi. Ömer Yüce adında bir zat bu kahveyi işletmenin yanı sıra ‘Ulbetaş’ın bakımından da sorumlu idi. Ömer Yüce’nin verdiği bilgiye göre ‘Ulbetaş Sur Belediye Başkanı Cemal Toptancı tarafından temizlettirilmiş ve orijinal zeminin üzerine yeni taşlar döşettirmiştir. Ömer Yüce’nin verdiği bilgiye göre kendisi bizzat sağ alttaki delikten kanala girerek kanalı pislikten temizlemiş ve kanalın iki yetişkin insanın yan-yana ayakta yürüyecek genişlikte olduğunu müşahade etmiştir.

Diyarbakır’ın sur içinin 2015 ve 2016 yıllarında terörden çok etkilendiği ve harabeye döndüğü bilinmektedir. Kanımca sur içinin tarihi dokusunu yeniden ihya edebilmek için birçok tarih kaynaklarına ve yıkım öncesi hatta 1960 öncesi çekilen fotoğraflara başvurulması gerekecektir. Bu makalede adı geçen Erba’a-taş (‘Ulbe-taş ve Halk diliyle ‘Albataş)

suyuna ait fotoğraflara bakıldığında 1960’larda ve 1960’lardan bu yana yıkımın ne kadar vahim olduğu anlaşılır kanımca.

KAYNAKLAR

Abdülğani Bulduk: *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi. Yayına Hazırlayanlar İbrahim Yılmazçelik; Mustafa Öztürk, Elazığ 2004 (yazması Diyarbakır Umumi Kütüphanededir).

Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. kitap, Kanuni Devri Kanunnameleri, I. kısım Merkezi ve Umumi Kanunnameler, İstanbul, Fey Vakfı 1992.

Aktepe, M. Münir: “İzmir suları, çeşme ve sebilleri ile şadırvanları hakkında bir araştırma,” İstanbul Üniversitesi *Tarih Dergisi*, sayı 30, Mart 1976, s. 135-200.

Ali Emiri, *Müluk-i Artukiye Tarihi* (944/ 1537-1538), İstanbul 1331.

Arseven, Celal Esad: “Maslak”, *Sanat Ansiklopedisi* (I-IV İstanbul, Maarif Matbaası 1943-1952).

Arseven, Celal Esad: *L'Art Turc*, İstanbul, Devlet Basımevi 1939.

Beysanoğlu, Şevket: *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2. cilt: *Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Ankara, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları 1990.

Bizbirlik, Alpay: 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

Bizbirlik, Alpay: *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını 2003

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul) Cevdet Tasnifi Belediye, No. 6587, tarih 1198.

BOA, Cevdet, İrade Vakıf 1, 1148 (2078), 12-19 Cemaziye'l-evvel 1321.

BOA, Cevdet Kataloğu: Belediye 3-ç/1, 4532, Ramazan 1233.

BOA, Cevdet Kataloğu: Belediye Kısmı, No. 2316, 29 Muharrem 1260.

BOA, Cevdet Kataloğu: İrade Vakıf: i)519 (264), 4, 7 Rebi'ü'l-ahir 1311, ii)1443 (531), 17, 25 Cemaziye'l-evvel 1312, iii)2112 (1189), 2, 5 Şevval 1315. İrade Vakıf, 1011 (2491), 1, 2 Cemaziye'l-evvel 1324; İrade Vakıf, 789 (917), 15, 19 Rabi'ul-evvel 1314; İrade Vakıf 1, 1148 (2078), 12-19 Cemaziye'l-evvel 1321.

BOA, Mühimme Defteri 3 (MD3), Hüküm: 8, 23, 50, 77, 94, 159, 314, 843, 871, 1538, 1581.

BOA, Mühimme Defteri 6 (MD6), Hüküm: 54, 69, 77, 113, 267, 273, 309, 435, 440, 448, 450, 451, 456, 457, 548, 555, 599, 700, 706, 718, 726, 777, 789, 997, 1014, 1169, 1292, 1300, 1325, 1329, 1337, 1411.

Brollo, Frederica A.: “Ottoman Fountains: A Comparative Study on the Şadırvan Fountains inside the Courtyard of Istanbul of Royal Mosques (16th to 18th Centuries),”

KONYA Kitabı X, Rüçhan Arık-M. Oluş Arık'a Armağan, editörler Haşim Karpuz-Osman Eravşar, Özel sayı Aralık 2007, s. 191-198.

Bruinessen, Martin van and Hendrik Boeschoten: *Evliya Çelebi in Diyarbakir*, Leiden, Brill 1988.

Cezar, Mustafa ve Mithat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 2, Ankara, TTK Yayınları 2011.

CIEPO Prozopografi programı (Jean Louis Bacque-Grammont editörlüğü altında TTK için tarafımdan hazırlanmış bölüm. Yayınlanmamış program).

Çeçen, Kazım: *İstanbul'da Osmanlı Devrinde ki Su Tesisleri*, İstanbul, İ.T.Ü. Yayınları 1984.

Demirel, Ömer: "Sivas Çeşmeleri", *OTAM*, 3, Ankara 1995, s. 170-171.

Dicle Gazetesi, No. 102, 14 Şevval 1331/15 Eylül 1913: (Agop Papasyan, "Su Meselesi,").

Dicle Gazetesi, No. 12, 30 Cemaziye'l-evvel 1329/29 Mayıs 1911: ("Yine Su").

Dicle Gazetesi, No. 19, 21 Recep 1329/18 Temmuz 1911: ("Su Sirkati,").

Dicle Gazetesi, No. 29, 9 Muharrem 1329/10 Ocak 1911 ("Hamravat Suyunun Başından Ne Felaketler Geçiyor?").

Diyarbakır İl Yıllığı, 1973: (*Cumhuriyetin 50. yılında Diyarbakır: 1973 il yıllığı*, Ankara 1973).

Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri No. 367, s. 6-7. (Bk. Yılmazçelik, İbrahim, a.g.e. s. 305.).

Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri No. 376, s. 11; 24. (Bk. Yılmazçelik, İbrahim, a.g.e. s. 42, 82, 84 ve 210.).

Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri No. 631, s. 5, No. 376, s. 6-7, 11. (Bk. Yılmazçelik, İbrahim, a.g.e. s. 88, 84.).

Ekmekçi, Mustafa: "Burdur Şehir Merkezindeki Depolu Çeşmeler," *I. Teke Yöresi Sempozyumu*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, s. 1063-1091.

Evliya Çelebi Muhammed Zilli ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 4, Tabi'i Ahmed Cevdet, ilk baskı, Dersa'adet "İkdam" Matbabası 1314.

Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname, c. 3-4, Sad. Tevfik Temelkuran - Necati Aktaş İstanbul: Üçdal Neşriyat 1986.

Eyice, Semavi "Çeşme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, Diyanet Vakfı Yayını 1993, s. 282.

Garden, Robert J.: "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, XXXVII, London 1867.

"Çeşmeler," *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul, Hayat Yayınları 1961.

Günkut, Bedri: *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası 1937.

İlhan, M. Mehdi: "Diyarbakır'ın Türbe, Yatır ve Mezarlıkları", *İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara TTK Yayınları 1996.

İgüs, Esmâ: "XVIII. Yüzyıl İstanbul'nda Fiziki Çevre, Meydan Çeşmeleri ve Çeşme Meydanlarının Etrafında Oluşan İstanbul Meydanları," *Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, editörler Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız ve Emrah Sefa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, s. 675-692.

Koçi Bey, Görüceli: *Koçi Bey Risalesi*, yay. Yılmaz Kurt, Ankara, Ecdad Yay. 1994.

Mehmet Süreyya'nın Sicill-i Osmanî, 1893-1897.

Nasühü's-Silahi (Matrakçı), *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irak-ı Şerif-i Sultan Süleyman Han*, yay. Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın, Ankara, TTK Yayınları 1976.

Okumuş, Ejder: "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır," *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- Sayı VII, Nisan 2012, s. 14-51.

Önge, Yılmaz: "Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler", Selçuk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 1981, s. 115-121.

Pakalın, M. Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, M.E.B. Basımevi 1971.

Sözen, Metin: *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları 1971.

Tanışık, İbrahim Hilmi: *İstanbul Çeşmeleri I: İstanbul Ciheti*, İstanbul Maarif Matbaası 1943, s. 2.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-i Kadime Arşivi, 583 numaralı Defter-i Evkaf-ı Rum.

Tütenk, Mustafa Akif, "Amid Şehrinin Hicretten Evvelki Memba Suları," *Kara Amid Dergisi*, II-III/2-4, 1960, s. 365-370.

Tütenk, Mustafa Akif, "Diyarbakır'ın son 60 yıllık Vak'aları," *Kara Amid Dergisi*, II-III/2-4, 1960, s. 311-347.

Tütenk, Mustafa Akif: 'Mahsul-i Leyali-i Hayatım veya Görüş ve Seziş,' *Kara Amid Dergisi*, Sayı 1, Eylül 1951, s. 324-325.

V.A. 9 Receb 1068/12 Nisan 1658 tarihli Vakfiye Defteri, No. 2754, s. 292; Evkaf No. 1959, s. 97. (Bk. Yılmazçelik, İbrahim a.g.e., s. 54, 64;)

Yılmazçelik, İbrahim: *XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara TTK Basımevi 1995.

Yılmazçelik, İbrahim: "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Fırat University Journal of Social Sciences)* Cilt: 10. Sayı: 1, s. 233-287, Elazığ-2000).

DİYARBAKIR ÇEŞMELERİNİN MAHALLERE DAĞILIMI VE KİTABELERİ¹

Mahalles	Sokağı	Tarihi	Banisi	Durumu	Kitabesi	Ölçüler (çeşme:kitabe)
Ulu Camii	Müze	1263/1847		Akar	Kıldı ihyâ el ile bu çeşmeyi ve medreseyi * Tarihi bu na'timî 'izaz Hacı Kur'an hamili, Sene 1263	207x175; 27x22
Ulu Camii İsmet Paşa İlköğretim Okulu (Kuzey duvarı)	Tahtalı Kastal Sk.	1345/1926	Oturakçı-zade	Susuz	Süleyman Kanuni vaktinde olan bu çeşmenin * ta'mirâtı Oturakçı-zade Pürçek Mustafa Efendinin hayratınadır * Tahtalı Çeşme hayratından olmuş iken tarih * ... hayrın etmesiyle akıyor ma-i cedit * içenler ehl-i hayrın ruhini * ... du'a edeler budur kav'l-i serir -sene 1345- hediye (hicriye?)	
Ulu Camii	Telgrafhane	1310/1892- 93	Nar(veya 'd' ile) izade	Akar	Maşa'allah * Narizade 'Abdurrahman Efendinin hayratıdır * Narizade çeşmesinden kana kana su için * Ruhiçun fâtiha hayratı -sene 1310- bi- şiradır,	280x162; 59x23
Ulu Camii	Cami içi?	573/1177	Kutbe'ddin İlgazi	?	Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, III/604, s. 217	
? Bak Ulu Camii	Pamukçu	1133/1720	Muhammed Yarakçı(?)	?	... Muhammed Yarakçı (?) * bu viran çeşme-i yapdı bi-şıra * gelup bir... tarih dedi * bu ab-i Hamravatı için etsin du'a. 1133	
Dabanıoğlu	İbrahim Bey	?	?	Akar idi	"Maşa'allah"	204x142 (49)
Dabanıoğlu	Develi	1256/1840			Murad çeşmesi!; Taşlarla yarıya kada örülmüş ²	200x? (39)
Behram Paşa ³	Karabulut	1170/1756- 57	Susuz		'Alametden murad olan du'adır * Bu gün bana ise varın sanadır * Sahibu'l-havrat Silahdar	222x300; 68x46

¹ * Satır sonunu göstermektedir.

² Çekilen fotoğraftan dolayı tam okunamadı. ".... bu çeşme 'Abdurrahman.... bu su (bi-)şıra' ede sahibine du'a sene 1256.

³ Behram Paşa Camii Kitabesi: Enşee haza'l Cami' el-Şerif el-'abd el-za'if Behram Paşa yessiru'llahe lehu ma-yeşa'. Ve hüve min 'ubeyd el-merhum el-Sultan Süleyman fî eyyam-i el-Sultan el-a'zam Selim Han sene 980 (1572). Türkçesi: Bu Camii Şerif merhum Sultan Süleyman kölelerinden ve sultan-ı a'zam Selim zamanında 'abd-i za'if Behram Paşa tarafından 980'de yaptırıldı. Allah dileğini kolay kılsın. Bk. Şevket Beysanoglu, Diyarbakır Tarihi, cilt 2, s. 578.

Murtaza						Murtaza Paşa ruhiçun fatiha sene 1170	
Mutaza	Cami	?				Arsanlı çeşme Bu ab-ı Hamrevatı içenler * Badi sihr ruhiçun fatiha	
?	Arbedaş	932/1526	Hüsrev Paşa			Hüsrev iz eser-i devlet-i tu tahrîşud * Çeşme-i ab-i hayatı bimisli nayabi * Ta'mi abeş zu lafatet çu şekeri şirin bud * Guşte tariheş ez an çeşme-i şirin abi. ⁴	
Arap Şeyh Camii	Kuzey duvarı	1070/1659	Şerife Hatun			Eyledi ta'mirini Şerife Hatun çeşmenin * İsmi ile Taçençuk tarih düşdi ref'i gânem(?) (fi M. 11 sene) 1070 (18 Eylül 1659). ⁵	150x200 (64)
Hanzade Camii güney duvarı	Terevhane Sk.	1196/1781				Ah ile maharet-i yedin düştü bu çeşmenin tarihini * Sene 1196 * (Sebil-i) Beyg Süleyman çeşmesinden iç suyunu kıl sen du'a,	
Dağ Kapı	İtfaiye					Hak Ta'ala rahmet eyliye ana * (Her) kim bizi ⁶ bir hayır du'a ile ana.	
Mardin Kapı	Hız. Ömer Camii yanı	1208-1209	Sultan Şuca ⁷			El-fatiha, sene 605 * El-Sultan El-Şuca' * fi sene hamse ve sitte-mie (M. 1208-09).	284x308 (74)
Mardin Kapı	Sur dışı, Mezarlık	1811				1811 (H. 1225) tarihli vakfiye, Vakıflar Arşivi, 1959, s. 97. : 'Alamedten murad olan du'adır	271x? (98)

⁴ Türkçesi: Ey Hüsrev, senin eser-i devletin olarak bulunmaz bir şekilde bu hayat suyu çeşmesi zahir oldu. Güzellikte suyun tadı şeker gibi tatlı olduğu için tarihi de tatlı çeşme suyu oldu. H. 932/M. 1526. (Bakınız Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, cilt 2, Ankara 1990, s. 536.

⁵ Şerife Hatun'un kızı Arap Şeyh Camiinin haziresinde gömüldür: "Fatıha, * Haza merkadi* merhume ve mağfure* 'Aişe binti* Şerife, sene 1305* (Miladi 1790-91). Arap Şeyh Camiinin giriş kapısı üzerindeki kitabe: Ta'alallah zehi himmet etsün hayrat ashabini.

⁶ 'beni bir' de okunabilir.

⁷ Sultan Suca' çeşmesinin sağ tarafında ki kitabe (39x26): 'Alamedten murad olan du'adır bu gün bana ise (yarın sanadır) * İş bu çeşmenin mai Payasha Hasan Beg* hayr-i humret (halkın?) himmetile yapılmıştır, Sene 1250 (1834). Sol tarafında ki kitabe (38x26) de aynı ibare ile başlamaktadır, Sene 1240 (1824). Sağ ve sol taraftaki çeşmeler mezkur tarihlerde ortadaki çeşmeye eklemeye olarak yapılmışlardır kanımca.

	altı					*Bu gün bana ise yarın sanadır sene 1170	
Ulu Cami	Pamukçu				Susuz	Kitabesi düşmüş. Eski fotoğraftan:	285x186
Ulu Cami	Ziya Gökalp				Akar	Kitabesiz	214x245
Ulu Cami	Yeşil				Akar	?	
Dabanoğlu	Yiğit Ahmet				Susuz	Çöp atılmaması için duvar örülmüş	255x?
	Dabanoğlu Geçidi					Kastal kaldırılmış. Sokağın Batı girişinde köşede idi.	
Lala Kasım Bey Camii ⁸	Giriş kapısının doğusunda	1899-1900			Susuz?	Şeyh Lutfi'nin..*Bu su...ruh.... oku.. sene 1317	279x174
Ali Paşa	Çeşme Sk. ile Talo Sk. kesiştiği yerde				Susuz ve basık		134x111
Ali Paşa Camii	Kuzey Duvarı ⁹					*Alametden murad olan du'adır.* Bu gün bana ise yarın sanadır.* Sahibu'l-hayrat Silahdar *Murtaza Paşa ruhi çun fatiha.	
Ulu Camii (Hatice Hatun Çeşmesi)	Yeşil Sk.	1874			Akar	(Tevfik) merhumun kerimesi Hadice Hatun'un *Cabeca İlahi ravde-i ridvan ola *FATIHA *Curf-i cevher ile Tevfik söyledim tarihini *yapdi bir asar-i nev-i hergiz ruhi hanan ola 1291	
Ulu Camii (Kuzey-batı göşesi)	Sahabi Sasa çeşmesi	1994 tamir					238x151
Ulu Camii	Ziya Gökalp Sk						214x245
Hoca Ahmed?	Karabulut Sk.	1756-1757				*Alametden murad olan du'adır * Bu gün bana ise yarın sanadır, -sene 1170- * Silahdar Murtaza Paşa ruhiçun fatiha	

⁸ Onbeşinci yüzyılda Lala Kasım tarafından yapılan cami 1997'de onarılmıştır.

⁹ Çeşme Caminin içindedir.

Mardin Kapi	Sultan Şuca'				i. El-faiha sene 605 *El-Sultan el-Şuca' * fi hamse ve sitte mi'e; ii. 'Alametten murad olan du'adır bu gün bana ise (yarın sanadır) *İş-bu çeşmenin mahi Payasha Hasan Beg hayr-i harmet himmetiyle yapılmıştır sene 1250; iii. a'lametten murad olan.... sene 1240	334x?; (i. 50x39; 39x26; 38x26)
Hasırlı Camii	Giriş kapısı sol bitişiği (kuzey)			Susuz	Kitabesiz	130x237
Cevat Paşa Mah.	Çubu Sk			Susuz	Köşede sadece boru çıkartılmış, çeşmenin ağzı kapatılmış	
'Albe Taş					Sur içinden gelen çok eski kiremitten yapılmış boru çıkışı dikkati çekmekte	
Kurt İsmail		1875			sağda ve solda iki taslık	
Fatih Paşa	Katırpınar Sk.			Susuz	Kitabesiz	270x240 (88)
Sarı Saltuk Türbesi				Akar	Kitabesiz	114x150 (50)
İçkale	Arsanlı çeşme	1875		Suyu kesilmiş Paşa		
Kaşık Budak Camii içi						
Kaşık Budak Camii	Y. Karataş Sk.			Susuz	Kuzey duvarına bitişik	120x212 (48)
Fatih Paşa	Altay Sk					165x240 (67)

Dabanoğlu	Çakmak Sk.					184x260 (47.5)
Kavas-ı sağır Camii ¹⁰	Giriş kapısının sağında	1316/1898- 99	Kafiye Hatun	Susuz	'Ummire min vasiyeti Kafiye *Hatun sene 1316	191x273 (45.5); 35x30
İç Kale					Yeşile boyanmış, suyu akıyor	
İç Kale Camii	Caminin üstü kapalı son cemaat mahallinde				Bu ab-ı Hamravatı içenler* badi secr ruhiçun fatiha	
Terbe Sepe	Pazar Mahallesi	950/1543			Ve ca'alha mine'l-mai küllü şey'in hayy* Mahalli etdi, Üstadzade yapdı bina.* Hayrın yazsun Huda çeşmei etdi ihya.* Latin harfleri ile: SAHIBUL HEYRAT* RUHUNA FATIHA* 950 (1543).	

¹⁰ Kavas-ı Sağır Camii Kavas oğlu Hacı Ahmed b. Mehmed tarafından yapılmış ve Küçük Kavas Vakfı H. 873/M. 1469 yılında kurulmuştur. Vakfın kurulduğu dönemde Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Uzun Hasan hüküm sürmekte idi.

DİYARBAKIR ÇEŞMELERİ: Bulundukları Yerlerin Listesi (Toplam 68 çeşme)

MEVKİİ	DETAY	NOT
Dağ Kapısı (Harput Kapısı)	bitişiği	Bu gün demir parmaklıkların gerisinde
Vahabağa Hamamı	bitişiği	Abbasağa Han'ın doğu duvarında
Kavvasi Kebir Mescidi	bitişiği	
Muallak Camii	bitişiği	
Salos Mescidi	bitişiği	
Paşa Camii	bitişiği	Lebib'in manzum tarihini taşırdı
Mardin Kapısı	bitişiği	Sultan Şucaüddin vakfından iki çeşme
Urfa Kapısı	civarında	1957'de Yeni Borsa Hanı'nın açılışı dolayısıyla kaldırılmıştır.
Gazi Okulu	civarında	Okulun doğusunda ki güneye müteveccih sokağın sağında ki hanenin duvarında
Kara Camii	bitişiği	Caminin cümle kapısı bitişiğinde
Taceddin Mescidi	bitişiği	Caminin cümle kapısı bitişiğinde
Taceddin Mescidi	karşı	Behram Paşa firmı bitişiğinde
Hacı Veli Hanı	bitişiği	
Şeyh Matar	civarında	
Küçük KİLİSE	civarında	Fırın civarında
Garib Kastal		Küçük KİLİSE'ye yakın fırının karşı mevkiinde
Karaman Kastalı		
Veli Kethuda		
Alibardak Sokağı	civarında	Hacı Baki firmı civarında
Hükümet Konağı	İçkale'de	Üç çeşmenin biri Hamravat diğer ikisi kale suyundan idi ¹
Kaşıkbudak Çeşmesi		
Yığıd Ahmed Çeşmesi		Yığıt Ahmed sokağında yarıya kadar duvar ile örülü olan çeşme olmalı.

¹Büyük bir ihtimalle Ahmet Akif Tütenk'in bahsettiği çeşmelerden Hamravat suyu akamı Hz. Süleyman caminin son cemaat mahallinde olanı diğer ikisinden biri Aslanlı çeşme ve diğeri de Hükümet Konağı'nın altında sivanmış çeşme olmalı.

Tabakoğlu		Kale suyundan	
İbrahim Bey Çeşmesi		İbrahim Bey Mescidi cümle kapısı yanında ki çeşme olmalı	
Çiftehan		Çiftehan civarında Ganizane Ramiz Efendi'nin hanesine bitişik	
Eski Buğday Pazarı	içinde		
İzze'ddin Mescidi	civarında		
Bali Paşa çeşmesi			
Derviş Hüseyin Mescidi	bitişiği		
Cizreli Raif		Cizreli Raif Efendi hanesine bitişik	
Çöpyan Mescidi	civarında		
Paşa Hamamı		İskender Paşa Mahallesinde Paşa Hamamı sokağında	
Narizade Çeşmesi		Bu gün karşısında park yapılmış	
Tahtalı Kastal			
Kasım Ağa Konağı		Kasım Ağa konağı ile Behram Paşa camii bahçesi civarında	
Aynı Minare Kastalı	civarında	Leblebizadeler'in hanesine bitişik çeşme	
Sülukiyye Çeşmesi			
Kasım Ağa Konağı		Kasım Ağa konağının batısında ki çeşme	
Zenklü Sokağı Çeşmesi		Hancının Polis Merkezi sokağında	
Sem'anoğlu Mescidi	civarında		
Ali bin Reşid Mescidi	civarında		
arsası			
Hüsrev Paşa Camii	civarında		
Ulu Camii	civarında	Ulu Camii doğu kapısı dışında Arzuhalcılar ile Ketancılar çarşısına giden caddenin zaviyesinde	
Hacı Abdurrahman Mescidi	civarında	Hacıye taciri Cemil Efendi'nin evine bitişik haneye mülâsık çeşme	
İrkizade Çeşmesi		Tekye'nin güney cephesinde	
Deva Hamamı çeşmesi			
Kavası Kebir Mescidi	civarında		
Kavası Sağır Mescidi	civarında		
Sülukiyye Mescidi	civarında		
Taceddin Mescidi	civarında		
Paşa Camii	bitişiği		

Lale Bey Camii	civarında	
Çakaloğlu Mescidi	civarında	
Mar Kozma Rum Kilisesi		Kilise sokağında
Mardin Kapısı	civarında	Ayni-zülal
Dağ Kapısı	civarında	
Hüsrev Paşa	haricinde	
Abbas Ağa Hanı	haricinde	
Urfa Kapısı	civarında	
İshak Sukufti Sokak		
Ören Sokak	Namık Kemal İlkokulu karşısı	Çeşme olması muhtemel
Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak	Dabanoglu Mahallesi Güve Sokak ile kesişmekte	
Göçmen Sokak	Taşlarla örülmüş	
Hüsrev Paşa Sokak	Cemal Yılmaz Mahallesi	Çeşmenin bitişiğindeki evin kapısı üzerinde ‘Maşallah – 1365’ yazılı.
Hüsrev Paşa Sokak	Cemal Yılmaz Mahallesi	İkinci çeşme. Abdulkadir Aksu’nun evinin bulunduğu sokağın karşısında.
Küçük Bölüm Çeşmesi		Bir meydana ortasında
Büyük Bölüm Çeşmesi		Yıkık evin bulunduğu yerde, elektrik direğine yakın
Hasırlı Camii Giriş Kapısı		Kapının sol tarafında, susuz ve kitabesiz.
Tahtalı Çeşmesi		Akıyor. Kitabesi var.

İçkale - Bahçelerden Değirmen ve Mahkeme binası

İbrahi Bey Mescidi Soncemaat Mahalli

Albataş Havuzu Temizlenmiş

Sultan Suca' Çeşmesi

